

Zagrebačka katedrala - obnova kroz povijest (s naglaskom na razdoblju između dva potresa)

Salinger, Tea

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:153472>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-23**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Sveučilišna avenija 4, Rijeka

ZAGREBAČKA KATEDRALA - OBNOVA KROZ POVIJEST

s naglaskom na razdoblju između dva potresa

Diplomski rad

Studentica: Tea Salinger

Godina: 5.

Studijske grupe: njemački jezik i književnost / povijest umjetnosti

Mentor: dr. sc. Julija Lozzi Barković, red. prof.

Rijeka, rujan 2020.

Sadržaj

Sažetak	3
Uvod.....	4
Povijest zagrebačke katedrale	5
Ladislavova crkva (11.stoljeće).....	6
Predtatarska katedrala (do 1242. godine).....	6
Biskupska kapela Sv. Stjepana Prvomučenika (sredina 13. stoljeća)	7
Sklop Timotejeve crkve (druga polovica 13. stoljeća).....	8
Brod i zvonici (od 14. do 16. stoljeća)	9
Renesansne utvrde katedrale (15. i 16. stoljeće)	10
Gradnja i sudbina katedrale (17. i 18. stoljeće).....	11
O projektu obnove katedrale nakon potresa 1880. godine	14
Rasprave o Bakačevoj kuli u Zagrebu 1901. godine	18
Viktor Kovačić	24
Vjekoslav Bastl	27
Katedrala do potresa 2020.	30
Katedrala nakon potresa 2020.....	34
Detaljna izvješća o oštećenjima katedrale	36
Usporedba potresa iz 1880. i 2020.....	43
Otkrića nakon potresa 2020.	44
Budućnost zvonika	47
Zaključak.....	49
Popis literature:	50
Popis ilustracija.....	52

Sažetak

Zagrebačku biskupiju osnovao je Ladislav 1094. godine i iako je umro samo godinu dana prije nego što se započela graditi se crkva naziva njegovim imenom. Međutim, crkvu su kroz povijest pratila mnoga razaranja kao na primjer u 13. stoljaću dolaskom Tatara. Nešto kasnije, točnije u 15. stoljeću katedrala dobiva fortifikaciju- bedeme i cilindrične renesansne kule od kojih se jedna naziva Bakačeva kula, a srušena je početkom 20. stoljeća. Ono što će biti ključno u obilježavanju katedrale je potres 1880. godine koji je uništio ne samo katedralu, već i dijelove grada. Nakon potresa se katedrala obnavlja, a obnovu je vodio glavni arhitekt H. Bollé. On je prema nekima kriv, dok je prema drugima zaslužan za katedralu koju danas vidimo. Viktor Kovačić osniva Klub hrvatskih arhitekata koji su do 1914. godine raspisali natječaj za regulaciju Kaptola i okolice, a zalagali su se i za rušenje Bakačeve kule. Nakon toga je Vjekoslav Bastl napravio urbanistički pothvat po pitanju Tržnice Dolac i preduređuje ju i gradi suvremenim materijalom (armirani beton) sve do 1930. godine kad tržnica biva otvorena za javnost. Katedralu pogađa potres 2020. godine koji stvara probleme na pročelju, svodu, statici, ali i sjevernom zvoniku koji na koncu biva uklonjen radi sigurnosti. Potres je otvorio nova pitanja i suradnju stručnjaka, ali je i otkrio do sada nepronadene renesansne fragmente nadgrobne ploče biskupa Baratina.

Ključne riječi: Zagreb, katedrala, Hermann Bollé, Bakačeva kula, Viktor Kovačić, Vjekoslav Bastl, potresi 1880. i 2020.

Uvod

Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava je puno ime zagrebačke katedrale čija je uzburkana i bogata povijest vidljiva u gotovo svim umjetničkim stilovima. Utemeljitelj Zagrebačke biskupije krajem 11. stoljeća i nositelj imena prve crkve iz istog stoljeća naziva se Ladislav. Crkva je s vremenom postala premala zbog porasta broja stanovnika te je izgrađena nešto veća na istom mjestu sredinom 13. stoljeća. Nakon tatarskih pohoda crkva biva uništena i čekalo se oko tri desetljeća da se crkva ponovno obnovi. Biskup Timotej je sedamdesetih godina 13. stoljeća bio zaslužan za obnavljanje katedrale u gotičkom ruhu te ju je pokušao izgraditi na starim temeljima. U 15. i 16. stoljeću u razdoblju renesanse katedrala dobiva fortifikacijske elemente poput zidova i kula od kojih je najpoznatija Bakačeva kula. Godine 1646. katedralu zahvaća požar koji joj uništava krov, a svod je popucao. Osim požara, katedralu je 1880. godine pogodio snažan potres koji je bio koban za njezin svod, a zvonik je napukao. Njezinu obnovu u 19. st. vodi arhitekt H. Bollé prema projektu Friedricha von Schmidta. Bollé se nije držao Schmidtovog projekta, već dodaje neogotički ton katedrali s dva visoka šiljata tornja koji se nalaze na pročelju te uklanja barokne i romaničke elemente. Početkom 20. stoljeća bilo je mnogo polemika oko rušenja Bakačeve kule. Lunaček i Brunšmid zalagali su se za njezino očuvanje, a Kršnjavi je bio protiv. Kula je ipak srušena 1906. godine. Iste godine Viktor Kovačić osniva Klub hrvatskih arhitekata čiji su zadaci bili da štite starine, da se raspisivanje javnih natječaja ishoduje za sve građevine koje su javnog karaktera, te da se arhitektima omogući izlaganje svojih radova javno poput ostalih umjetnika. Samo dvije godine kasnije Kovačić dobiva prvu nagradu za natječaj regulacije Kaptola, ponajviše Vlaške ulice i Dolca. Nova je tržnica bila pravi urbanistički pothvat i otvorena je 1930. godine te ima dijelove na otvorenom i u podzemnom. Zagrebačka je katedrala u neogotičkom ruhu kakvo je napravio Bollé, a jedan se zvonik obnavlja od 1990. godine. U ožujku 2020. godine katedralu pogađa jak potres oštećujući zvonik na pročelju, statiku, svod i dr. Sanacije i procjene štete još su uvijek u tijeku, a pronađeni su i fragmenti nadgrobnog spomenika biskupa Baratina.

Povijest zagrebačke katedrale

Arheološki nalazi ispred katedrale ukazuju na to da je prije osnutka zagrebačke biskupije postojalo slavensko naselje. Pronađene su posude i naušnice datirane od 10. do oko 12. stoljeća, kao i manji kapitel iz oko 9. do 11. stoljeća., te ostaci temelja crkve ispod katedrale. To upućuje na to da je naselje na Kaptolu imalo malu crkvu koja je možda postala katedrala 1094. godine. Već spomenutu malu crkvu zamijenila je veća katedrala u 12. stoljeću koja je posvećena 1217. godine, a Tatari ju teško razaraju 1242. godine. Ona je imala elemente mađarske romanike, ali i rane gotike. U 13. je stoljeću nastala kapela svetog Stjepana Prvomučenika koja je sada dio Nadbiskupske palače. Ostaci obiju crkvi nalaze se ispod današnje katedrale. Ona je longitudinalna trobrodna građevina koju krasi dva zvonika iz zadnje četvrtine 19. stoljeća i nalaze se na pročelju. Nakon razaranja katedrale koja je oštećena 1242. godine, biskup Timotej započinje gradnju današnje katedrale Uznesenja Marijina i kraljeva Stjepana i Ladislava. Imala je poligonalno svetište uz koje se nalaze dvije bočne kapele koje su manje od samog svetišta. Njezin plan je vrlo sličan onom bazilike St-Urbaina u Troyesu. U 14. i 15. stoljeću građeni su brodovi katedrale, točnije tri broda dvoranskog tipa, odnosno jednakih širina i visina. U 19. je stoljeću katedrala imala tri faze neogotičke obnove, a današnji izgled ima upravo zbog treće obnove. Nakon Schmidtovog plana obnove, H. Bollé je promijenio njegov projekt i samim time ostvario sljedeće: djelomično je pregradio renesansni zvonik kojeg je napravio majstor Hans Albertal od 1634.-1641. godine, na portalu Kozme Müllera, koji je četrdesetih godina 17. stoljeća izrađen po uzoru na romanički portal u Jaku, obavljena je demontaža, Albertalov mrežasti svod u svetištu je zamijenjen novim, skupocjen barokni inventar je uklonjen, uz glavno pročelje sagrađena su dva zvonika visoka 105 metara, a u novom je portalu izrađen reljef Svetog Trojstva. Bakačeva je kula porušena, kao i vijećnica iz 1660. godine koja je stajala ispred zidina katedrale sve do 1878. godine. Monumentalna barokna Nadbiskupska je palača izgrađena za biskupa Gian Francesca da Tolmezzoa oko 1500. godine i dio je sklopa utvrde katedrale.¹

¹ DOMIJAN, ŽARKO (2005.): *Hrvatska likovna enciklopedija*, u: svezak 8, Zagreb, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža": Vjesnik, str. 596.

Ladislavova crkva (11. stoljeće)

Dokument koji govori o povijesti gradnje zagrebačke katedrale je listina ostrogonskog nadbiskupa Felicijana iz 1134. godine u kojoj je zabilježeno utemeljenje zagrebačke biskupije. Izvori kažu da je biskupiju osnovano ugarski kralj Ladislav 1094. godine, ali da ju nije izgradio iz dva razloga: prvi je da je kralj umro samo godinu dana nakon osnutka biskupije, a drugi je razlog taj da bi bio dokumentiran njegov doprinos gradnji da je sudjelovao. Ipak, smatra se da je biskupija osnovana jer je postojao i sakralni prostor za vršenje obreda. Prema nađenom zapisu u dokumentu Karaman smatra da je naziv *monasterium* značenja samostan ili crkva te upućuje na to da je kralj Ladislav bio samo utemeljitelj katedrale, no nije bio i njen graditelj. R. Vitezović smatra da je prije Ladislava postojalo više crkvi upravo zbog toga što je kult Marije bio razvijen prije osnutka zagrebačke biskupije. Upravo osnivanje zagrebačke biskupije postaje važno za daljnji razvlog grada Zagreba. Jedino još ostaje pitanje gdje je bila smještena Ladislavova crkva, a iz razloga što se zna da je bila na Kaptolu, može se pretpostaviti da je bila smještena na mjestu današnje katedrale ili vrlo blizu nje što nam dokazuje pronađeni ostatak zida u samom središtu katedrale.² Teško se može bilo što reći o temeljima prve crkve zbog toga što je cijeli prostor oko zagrebačke katedrale bio zatrpan pepelom od požara, te je ispremiješan građama.³ Pretpostavka je da je Ladislavova crkva bila mala i jednobrodna građevina kojoj je apsida bila ili polukružna ili lomljena. Ona je s vremenom postala premala zbog porasta broja stanovnika.

Predtatarska katedrala (do 1242. godine)

Zbog povećanja broja stanovnika, a samim time i učvršćivanje položaja biskupa i ekonomska, socijalna i kulturna moć sve je više jačala, trebala se sagraditi veća crkva. U novoj se crkvi morala pokazati moć biskupa i ugled obitelji Arpadovića. Pokrivala je prostor današnje katedrale od zvonika do svetišta, a tadašnje su crkve iz 12. stoljeća poput katedrale bile trobrodne crkve koje završavaju trima apsidama na svetištu, bez transepta te s dva šiljata tornja uz pročelje. Prostor je bio podijeljen na pet traveja, a bočni su brodovi bili nadsvođeni. Navodno je gradnja veće crkve započela u drugoj polovici 13. stoljeća čemu svjedoče kontrafori koji se u arhitekturi javljaju tek sredinom 13. stoljeća u Francuskoj. Pretpostavlja se da je crkva bila križno

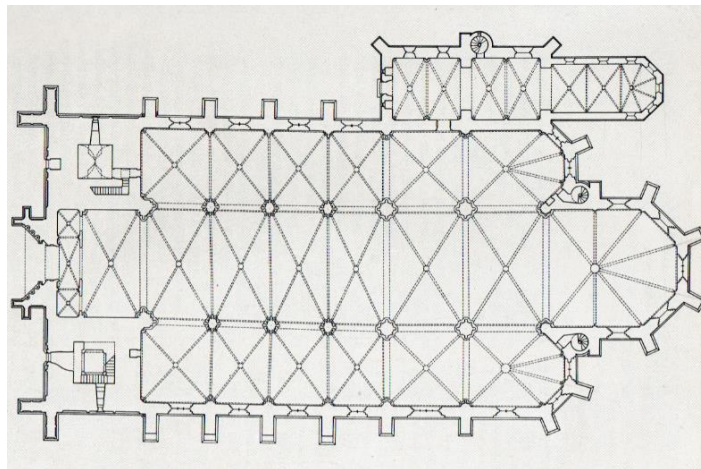
² ČORAK, ŽELJKA; DEANOVIĆ, ANA (1988.): *Zagrebačka katedrala od 11. do sredine 19. stoljeća*, Zagreb, Globus, Kršćanska sadašnjost, str. 16.

³ Isto, str. 18.

nadsvođena.⁴ Ta crkva je trebala biti posvećena potkraj 12. stoljeća i takva je živjela nekoliko desetljeća jer je sredinom 13. stoljeća zbog provale Tatara u mnogim listinama zabilježena prva velika nesreća koja joj se dogodila.

Biskupska kapela Sv. Stjepana Prvomućenika (sredina 13. stoljeća)

Nakon štete nanešene tatarskim pohodima katedralu ne obnavljaju odmah, već čekaju tri desetljeća do većih građevinskih popravka. Nakon što se biskup Stjepan II. vratio iz Dalmacije iz koje je pobjegao pred Tatarima, sagradio je kapelu svog zaštitnika Sv. Stjepana Prvomućenika u blizini stolne crkve.⁵ Ta je crkva sagrađena na južnoj strani brežuljka Kaptola uz ostatke nekadašnje prigradnje te je imala dva traveja i bila je nadsvođena križno rebrastim svodom. Dva masivna kontrafora koja povezuje zid od lomljenca prijašnje prigradnje poslužila su kao sjeverna strana kapele. Imala je četverokutne prozore i pilastre na pročeljima dok je u unutrašnjosti bila ukrašena fresko oslicima giottovske škole. Kapela je bila orijentirana u smjeru sjever-jug upravo zbog tog što je prihvatila kontrafore južne prigradnje. Njezin južni zid imao je veliku kamenu rozetu. Crkva ima plitke kontrafore i vizualno se spajaju sa zidom od opeke što podsjeća na Lombardiju s kraja 12. i početka 13. stoljeća.⁶

Slika 1: Katedrala i kapela sv. Stjepana

⁴ Isto, str. 20.

⁵ Isto, str. 21.

⁶ Isto, str. 24 - 25.

Sklop Timotejeve crkve (druga polovica 13. stoljeća)

Provalom Tatara razne su nesreće zadesile zagrebačku katedralu sredinom 13. stoljeća. Biskup Stjepan II. u jednoj listini navodi kako je zbog Tatara katedrala u toliko lošem stanju da se ne može obnoviti. Smatra se da oni nisu mogli ni imali vremena srušiti katedralu do temelja kako je u drugim izvorima pisalo jer su oni progonili kralja Belu IV. Stoga je katedrala bila teško oštećena prvenstveno u požarima. Nakon toga su se u katedrali i dalje obavljale funkcije kao i do sada, na primjer rješavanje sporova, vršenje obreda, itd. Iz toga se može zaključiti da je crkva barem donekle bila popravljena. Nasljednik biskupa Stjepana II. bio je biskup Filip koji je htio sagraditi katedralu na „*drugom, prikladnijem mjestu*“. Njegov nasljednik biskup Timotej proglašen je 1263. godine.⁷ On je prvi biskup za kojeg su se svi mogli složiti da je bio zaslužan za gradnju katedrale. Započeo je obnovu zagrebačke katedrale u duhu gotike od temelja, a dio je čak i završio i opremio raznim ukrasima i srebrnim posudama. Pretpostavka je da su oko 1284. godine bile izgrađene glavna apsida i svetište. Timotejevim se sklopom može nazvati gotovo polovica istočnog dijela crkve upravo zbog tog što ju povezuje isto razdoblje i stilska obilježja. Iskopavanja su pokazala da je biskup Timotej nastavio gradnju katedrale na starim temeljima iako ih se nije držao u potpunosti, što je u potpunosti razumljivo jer je on započeo gradnju novim načinom tzv. *triangulacijom*, pa je novo svetište bilo sagrađeno u obliku šesterokuta istostraničnih trokuta s apsidolama. Triangulacijom su bili raspoređeni traveji u sakristiji. Prostor svetišta imao je pet široka, gotička, izdužena prozora. Međutim, potkraj 15. stoljeća promijenjen je svod iz križno-rebrastog u zvjezdasti, te su mrežišta prozora nešto malo izmijenjena, a ponovno mijenjanje svoda dogodilo se u 17. stoljeću. Dolaskom Bolléa i njegovim djelovanjem na katedrali dovelo je do toga da su svetište i pokrajne kapele izgubile svoj izvorni izgled.⁸ Zagrebačka katedrala u gotičkom svetištu i bočnim kapelama zbog socijalnih prilika nema vitraje, već zatvorene kamene plohe. Prema Karamanu zagrebačka je katedrala jedna od prvih primjera početaka srednjoeuropske rane gotike što se očituje u romaničkom potkrovnom vijencu koji je izražen gotičkim trolistima. Bio je plitak, a sačuvan je samo u sjevernoj apsidoli. Romaničko se nasljeđe stopilo u gotički izraz.⁹

⁷ Isto, str. 40.

⁸ Isto, str. 42.

⁹ Isto, str. 44.

Brod i zvonici (od 14. do 16. stoljeća)

Nakon Timotejevog završavanja i opremanja svetišnog prostora ukrasima i srebrninama, nastavilo se gradnjom u brodu crkve koju nastavlja biskup Kažotić. Njemu se pripisuje dio započetih zida sjevernog broda i sjevernog zvonika, odnosno njihovih popravka. Za velike promjene u brodu crkve i zvonicima zaslužna su dva biskupa: Stjepan III. Kanižaj i Eberhard Alben. Biskup Kanižaj je katedralu zamislio u bazilikalnom obliku što je vidljivo u prekinutom nizu stupova glavnog broda i polustupova sjevernog zida. U sjevernom se brodu uočava i razlika u profilaciji prozora što je mogla prouzrokovati promjena zamisli iz bazilikalnog tlocrta nižeg broda i kraćih prozora u viši dvoranski prostor s dužim prozorima. Zadržani su ostaci starih zvonika i prostor između njih i Timotejevog sklopa podijeljenog u četiri traveja, koji nisu jednaki. Sjevernu stranu broda podupiru novi kontrafori koji su još uvijek plitki, te su skošeni pri vrhu i vrlo su jednostavni. Oni u južnom brodu bogatije su profilirani i potječu iz kasnijeg vremena. Ostaci zvonika s pročelja odgovarali su bazilikalnom prostoru crkve svojim stubastim podnožjem i ukrasima uskih lezena. U sredini se nalazio romanički portal, a nad njim je možda bila i rozeta. Preuzevši radilište, novi je biskup Eberhard puno toga promijenio, kao na primjer zamisao da u duhu škole iz Praga uredi dvoransku ckrvu povisujući središnji brod i mijenjajući pročelje s ostacima zvonika uz njega. Praški su graditelji u sjevernom brodu povisili stupove i polustupove, kao i sjeverne kontrafore koje je dao izgraditi biskup Stjepan III. Također su povišeni prozori na sjevernom dijelu i ukrašeni su frizom likova i lišća. U južnom su dijelu broda stupovi od baze do kapitela izgrađeni u vrijeme biskupa Eberharda.¹⁰ Za završetak svodova, krovišta i zvonika Biskup Osvald Thuz dao je ukupno 19 000 forinti. Zbog nemogućnosti upravljanja svom tom svotom nakon njegove smrti i poteškoćama s oporukom, njegov je nasljednik biskup Luka Baratin tek djelomično dovršio želju preminulog Osvalda. Svodovi su na koncu bili križno-rebrasti. Veliki je dio novca dao za izgradnju utvrda oko katedrale. Godine 1528. se spominje opsada pa se ne može točno reći je li uspio napraviti nešto za zvonike.¹¹

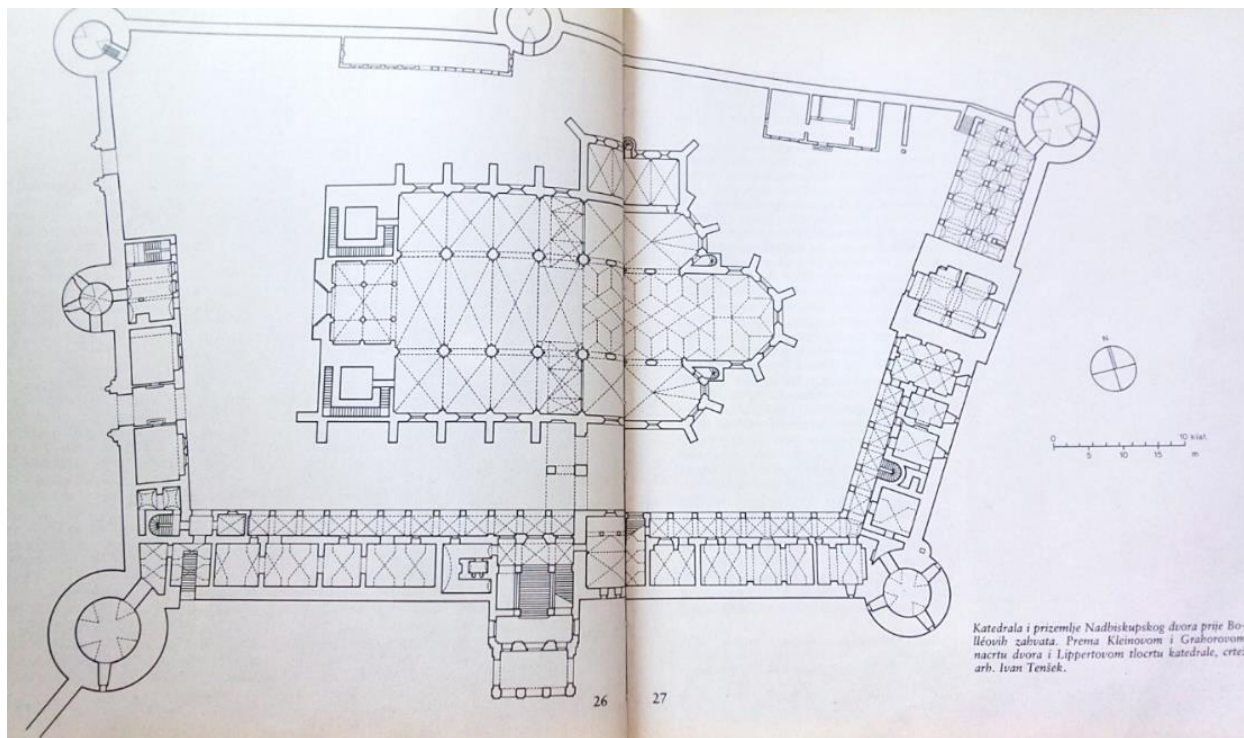
¹⁰ Isto, str. 56-57.

¹¹ Isto, str. 63.

Renesansne utvrde katedrale (15. i 16. stoljeće)

Hrvatska se zbog turske opasnosti i njezinog jačanja pretvorila u ratni tabor i gradilište utvrda. Zbog ratnih neprilika nije se nastavilo s gradnjom katedrale za koju je biskup Thuz ostavio novac, kao i za dva zvonika. Graditelji su tada krenuli na građenje primarnog, a to su zidine renesansnog ruha na Kaptolu oko katedrale nastale 1469. godine. Izgled renesansne fortifikacijske arhitekture sadržavao je cilindrične kule. S ovim je radovima prvi započeo biskup Osvald te je prema mišljenju Ane Deanović gradnju krenuo od istočne prema zapadnoj strani. Nakon njega je biskup Luka morao žrtvovati kapele Sv. Stjepana i crkvu Sv. Emerika koju se moglo iskoristiti kao polukulu, no u tom slučaju bi se u njoj trebalo prestati vršiti bogoslužje. Juraj arciđakon Čazmanski nastavlja gradnju fortifikacije nakon smrti biskupa Luke. On je u suradnji od 1511. do 1521. godine izvršio svoj zadatak. Središnja je kula koja se nalazila ispred pročelja katedrale bila je veća od ostalih i prozvana je Bakačevom kulom po Tomi Bakaču Erdödyju koji je bio nasljednik biskupa Luke Baratina. Na kamenoj reljefnoj ploči bio je isklesan njegov grb i godina 1517. Postojale su i palisade (drveni plot). Bakačeva je kula imala ulaz, a kasnije, točnije u 16. stoljeću bila je zatvorena i pregrađena. Renesansne kule su jednostavne, cilindrične i lišene su dekoracije što daje dojam promišljenosti i ozbiljnosti njiove gradnje. Zidine (kurtine) koje spajaju kule bile su gotovo iste visine kao i kule, a njihove je vrhove krasilo krunište. Po položaju vrata na sjevernoj kuli može se reći da je postojao i ophodni hodnik koji je služio straži. U ovom fortifikacijskom kompleksu postojala je jedna pravokutna kula u sredini, na istočnoj strani zidina koja vjerojatno nije nastala u to vrijeme, već je samo bila obuhvaćena kurtinama. Bila je masivne građe, pojačana uz bridove. Nakon što je opasnost od Turaka u 17. stoljeću jenjavala, tvrđava je počela gubiti osnovnu funkciju te su njezine kule i zidovi dobili novu namjenu.¹²

¹² Isto, str. 71-72.

Slika 2: Katedrala, Nadbiskupski dvor i fortifikacija prije Bolléove obnove

Gradnja i sudbina katedrale (17. i 18. stoljeće)

U 17. se stoljeću katedrali mijenja pročelje dodajući joj portal, a s južne se strane dodaje masivni zvonik koji je bio započet 1636., a dovršen 1644. godine. Počivao je na romaničkim temeljima masivnim zidovima i gotičkim potpornjacima koji su sezali do visine prozora. Imao je pet katova i vijenaca jednostavne profilacije. Izgradio ga je majstor Albertal. Kao i u doba gotike, ovom se zvoniku katovi sužavaju, a bifore koje imaju renesansni okvir se povećavaju. Zadnji će kat tako biti najmanji i na njemu će biti smješten sat, a iznad njega nalazi se završna terasa koja je imala renesansnu lanternu ukrašenu slijepim lukovima. Na pročelju je biskup Vinković srušio stari gotički portal zamijenivši ga novim. Biskup Vinković nije se odlučio za barokni portal, već za romanički kao u primjeru crkve u Jáku, koja se nalazi u Mađarskoj, iako su barokni oltari bili raskošni. Katedralu je barok ipak ukrasio što se moglo vidjeti na baroknim vratnicama baroknog luka. Dolaskom kamenara Kozme Müllera u 17. se stoljeću na katedrali rade promjene. Trebao je 1640. godine prema ugovoru sa starog portala odklesati stare nosače i na njihovo mjesto postaviti druge, te isklesati i postaviti skulpture nad portal i sa strane. Müller je kao osnovu uzeo romaničku kompoziciju istaknutog portala. Biskup Vinković nije dočekao dovršenje portala.

Završen je 1673. godine. Međutim, dok se portal još gradio, godine 1646. godine je katedralu zahvatio požar u kojem je nastradao krov i popucao svod. Tada je Ivan Albertal nakon popravka štete na renesansnom djelu obnovio stradale gotičke svodove. Obnova svoda u svetištu započela je oko 1632. godine. Tako je svod postao mrežasti, a samim time i niži pa se iz tog razloga trebalo pregraditi krovništvo. Novi se svod upirao na zidove i to je dovelo do rušenja za vrijeme potresa iz 1880. godine.¹³

Slika 3: Katedrala prije potresa 1880. godine

¹³ Isto, str. 73-75.

Slika 4: Katedrala prije potresa- pročelje s Vinkovićevevim portalom, akvarel, NORDIO, E., 1877.

Slika 5: Katedrala i fortifikacija-zidine i kule 1870.

U 18. se stoljeću osim redovnika javlja još društvenih slojeva kao na primjer feudalci, crkveni i vojni krugovi i građani koji su pridonijeli preobrazbi gradova. Palače, koje stare odlikuju svojim oblicima i veličinom, imaju posebnu arhitektonsku vrijednost. One su se u stari urbanizam uklopile kao nov inventar. Tako je i u prvoj polovini 18. stoljeća u Zagrebu nastala biskupska palača. Ona je od 1852. godine bila biskupska, a preinake je doživjela u 19. stoljeću. Gjurio Szabo smatrao ju je najveličanstvenijom arhitekturom u Zagrebu u razdoblju zrelog baroka. Ona je bila dvokatnica koja se nalazila između renesansnih kula kojoj su na južnom i istočnom dijelu bile horizontalno postavljene barijere. Zamijenila je dio obrambenih zidova katedrale. Nasuprot katedrali s dvorišne su strane bili arkadni hodnici iz kojih se ulazilo u palaču unutar koje su smještene barokne stepenice koje vode na katove. Odande je ujedno bio i ulaz u kapelu Sv. Stjepana Prvomučenika. To je bila najstarija gotička građevina u Hrvatskoj.¹⁴

O projektu obnove katedrale nakon potresa 1880. godine

Mnoge je zgrade oštetio potres koji je zadesio grad Zagreb 11. studenog 1880. godine nakon kojeg su se mnogi dijelovi grada morali obnoviti, te se i sam grad širio prema jugu sve do željezničke pruge uz koju je devedesetih godina 19. stoljeća izgrađen glavni kolodvor F. Pfaffa.¹⁵ Arhitekt Hermann Bollé bio je suradnik profesora Schmidta i najveći je dio svojih ostvarenja postigao upravo u Zagrebu. Projekt za obnovu katedrale stradale u potresu 1880. godine napravio je Schmidt. Katedrala je bila jako oštećena u području svetišta kojem je srušen svod, a napukao je i zvonik. H. Bollé započinje obnovu katedrale 1879. godine te mijenja projekt i dodaje neogotički ton katedrali s dva visoka zvonika šiljatih završetaka izgrađenih od 1880.-1900. godine, a nalaze se na pročelju katedrale i visoki su 105 metara.¹⁶

Bollé je, kao i većina njegove generacije visokog historicizma, projektirao u većini povijesnih stilova. Proveo je neko vrijeme u Kölnu i u atelieru Friedricha von Schmidta.¹⁷ On je utjecao na Bolléa i usmjerio ga prema stilu neogotike. Historicizam oponaša starije povijesne stilove primjenjujući njihove dekorativne i konstrukcijske elemente.¹⁸ Njegov drugi najrašireniji stil je

¹⁴ Isto, str. 110 - 111.

¹⁵ PREMERL, TOMISLAV (2009.): *Hrvatska arhitektura u 20. stoljeću*, Zagreb, Matica Hrvatska, Vjesnik, str. 94.

¹⁶ Isto, str. 95.

¹⁷ DAMJANOVIĆ, DRAGAN (2015.): *Herman Bollé graditelj hrvatske metropole*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, str. 15.

¹⁸ RAŽNATOVIĆ, GORANA (2016.): *Zagrebačka katedrala- povijesni pregled restauratorskih djelatnosti u kontekstu muzejske struke*, u: *Završni rad*, Zagreb, str. 11.

bila neorenesansa, i to talijanska, s kojom se u Beču susreo sedamdesetih godina 19. stoljeća i koristeći ju projektirao je većinu stambenih i javnih građevina, a u usporedbi sa sakralnim građevinama više je koristio stil njemačke renesanse.¹⁹ Nekoliko elemenata povezuje sve njegove građevine neovisno u kojem su stilu građene, a to su: težnja za slikovitošću, bogata polikromija unutrašnjosti, težnja k stvaranju *Gesamtkunstwerka*, odnosno za projektiranjem svih elemenata koji pripadaju opremi.²⁰

H. Bollé bio je dijacezanski arhitekt Zagrebačke nadbiskupije. Došao je u Zagreb upravo zbog radova na zagrebačkoj katedrali. On je bio jako kritiziran zbog svojeg purističkog pristupa restauracije. Gjuro Szabo i ostali povjesničari umjetnosti i arhitekti kritizirali su ga jer su se usredotočili samo na destruktivni dio njegovog rada i zahvata na katedrali.²¹ Iako je njegovim radom izgubljen jedan dio povijesne cjelovitosti građevina, a neke su uništene i potpuno izgubljene, ali je također sanirao puno građevina produljujući im tako životni vijek, a samim su time stvorene i nove vrijednosti i nove povijesne građevine koje su bile opremljene visokokvalitetnim radovima majstora porijeklom iz Hrvatske. Katedrala je bila gotička građevina i bila je restaurirana u neogotičkom stilu jer ju je htio vratiti u prvobitno zamišljeno stanje. To je dovelo do toga da je sva kasnije nastala oprema bila izbačena. S pročelja su maknuti elementi nastali u kasnijim razdobljima.²² Može se reći da ju je on restaurirao, no ne kao termin *restauracija* koji je u današnjem smislu prihvaćen. Projekt za njezinu obnovu napravio je Friedrich von Schmidt 1878. godine čime je bilo zamišljeno da će se zamijeniti dotadašnje jednostavno pročelje koje je imalo jedan monumetalni toranj u stilu rane gotike s dva tornja, te dodavanje mnogo fijala na bočnim stranama crkve i na koncu pregradnja unutrašnjosti crkve. Može se reći da se Bollé u prvoj fazi u potpunosti držao svih ideja i zamisli Schmidta. Krenuo je s radovima nakon potresa 1880. godine rastvarajući kape zvonika uklanjajući portal koji je nastao u 17. stoljeću, a kojeg je Schmidt namjeravao ostaviti, izbacuje velik broj oltara iz vremena baroka i na koncu mijenja svodove ujednačavajući im visinu krova koji je pokrio glaziranim crijepom. U svojem je obrazloženju istakao kako se restauracijom mora ili sačuvati građevina ili spomenik, ili se trebaju ukloniti kasniji barbarski dodaci da bi se dobila „čistoća prvotne forme“. Bitnija mu je bila izvorna forma nego materijal pa je često koristio drugačiji

¹⁹ DAMJANOVIĆ, DRAGAN (bilj. 24), str. 16.

²⁰ Isto, str. 19.

²¹ Isto str. 23.

²² Isto, str. 24.

materijal od onog zatečenog na građevini. Njegov je glavni cilj bio „*pomlađivanje*“ građevine, postizanje estetske koherencije, uklanjanje elemenata svih kasnijih epoha.²³ Nakon potresa i nadbiskupski je dio bio restauriran čime je glavno pročelje nadbiskupskog dvora bilo preoblikovano u stilu njemačke neorenesanse od 1881. do 1882. godine, a na prvom je katu napravio dvoranu za svečanosti koja je postala reprezentativni primjer interijera zagrebačkog historicizma. Katedrala je tijekom obnove dobila novo pročelje- portal, zvonike, a Bollé je odlučio srušiti renesansne utvrdne zidine kako bi pročelje došlo do izražaja. Taj projekt rušenja utvrda, uređenje trga ispred katedrale i uređenje Kaptola, Dolca i Vlaške ulice izradio je Milan Lenuci, no nije proveden sve do početka 20. stoljeća rušenjem Bakačeve kule.²⁴ Na zapadni dio tog kompleksa vratio se 1906. godine uklanjanjući Bakačevu kulu na poticaj Kršnjavog iako su mnogi hrvatski intelektualci tome negodovali i tome se opirali.²⁵ Bollé nije bio za rušenje Bakačeve kule jer bi mu restauriranje kompleksa dalo veliku mogućnost za autorskim afirmiranjem u slici samog grada što se može zaključiti iz njegovog projekta iz 1901. godine za preoblikovanje kule i zapadnog dijela utvrde.²⁶

²³ Isto, str. 27.

²⁴ RAŽNATOVIĆ, GORANA (bilj. 54), str. 13.

²⁵ DAMJANOVIĆ, DRAGAN (bilj. 24), str. 30.

²⁶ Isto, str. 31.

Slika 6: Zagrebačka katedrala- pročelje i sjeverni brod s kontraforima

Slika 7: Bolléov portal

Rasprave o Bakačevoj kuli u Zagrebu 1901. godine

Predstavku hrvatskih historičara u arheologa u poslu sačuvanja sredovječnih utvrda oko stolne crkve zagrebačke napisali su Josip Brunšmid i Eilij Laszowski te su 22. lipnja 1901. godine organizirali potpisivanje 28 glavnih hrvatskih povjesničara i arheologa. Glavne teme te rasprave bile su: hoće li srušiti ili sačuvati Bakačevu kulu i zapadni utvrđni zid; hoće li obnoviti i vratiti Vinkovićeve portale ili će biti zamijenjen novim portalom kojeg je izradio Bollé; i zadnja tema bila je „ocjena“ izvedene stilske restauracije zagrebačke katedrale.²⁷ U ovoj su raspravi sudjelovali povjesničar umjetnosti Izidor Kršnjavi, arhitekt Hermann Bollé, povjesničar i arheolog Josip Brunšmid, likovni kritičar Vladimir Lunaček i povjesničar Ivan K. Tkalčić. Dva desetljeća, točnije od 1880. do 1900. godine katedrala bila je pod restauracijom koju je vodio arhitekt H. Bollé. Biskup J. J. Strossmayer bio je glavni poticatelj obnove i on je 1874. godine napisao program koji se odnosio na idejnu izradu arhitektonskog projekta obnove katedrale. Samo godinu kasnije arhitekt Friedrich von Schmidt izradio je idejni arhitektonski projekt prema onome iz godine ranije. Bollé je bio voditelj obnove katedrale kojoj je zbog potresa 1880. godine morala započeti obnova zbog opasnosti od još većih šteta i urušavanja. Vinkovićeve portale koji je bio rađen od 1640. do 1675. godine maknut je sa zapadnog pročelja katedrale. Njega je biskup Benedikt Vinković naručio od majstora Kozme Müllera, a njegov je dovršetak platio kanonik Ludovik Vukoslavić. Do 19. stoljeća jedini ulaz s Kaptolskog trga bila središnja Bakačeva kula koja je nosila ime prema nadbiskupu i kardinalu Tomi Bakaču koji je u to vrijeme bio upravitelj Zagrebačke biskupije.²⁸ Biskup Maksimilijan Vrhovac u 18. stoljeću izvodi radove vezane za dva velika otvora Bakačeve kule, a razlog tome bio je olakšanje prometa. Zbog otvaranja Trga Kaptol se ideja o rušenju Bakačeve kule, zapadnog utvrđenog zida i zgrade Mikulićeve biblioteke sve više prihvaćala. Rasprava je o tome imala dvije skupine: prvoj pripadaju Kršnjavi i Bollé koji zastupaju teorije historicizma, a drugoj Brunšmid, Laszowski i Lunaček koji zastupaju teorije postmoderne u očuvanju spomenika. Lunaček je 1901. godine u ožujku u novinama objavio nekoliko tekstova u kojima je dao negativnu kritiku stilske restauracije historicizma. On je katedralu promatrao u kontekstu povijesti. Glavna je razlika između prijašnjih obnova i Bolléove restauracije u povijesnim slojevima, te da su u prošlim razdobljima imali više poštovanja prema djelu prethodnika. Lunaček navodi kako je Bollé s

²⁷ JURIC, ZDRAVKO; STRUGAR, MARTINA; ĆORIĆ, FRANKO (2011.): *Rasprave o Bakačevoj kuli u Zagrebu 1901. godine*, u: godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda, Zagreb, Hrvatski restauratorski zavod, str. 69.

²⁸ Isto, str. 69 - 70.

katedralom postupao vandalizmom. Također je opisao unutarnji prostor katedrale i njezinu opremu prije i poslije Bolléovih radova navodeći kako je unutrašnji prostor nakon restauracije prazan i hladan, te piše kako je Bollé „...*sav nakit izbacio, jer se tobože protiviti stilizaciji gotike...*“ Lunačekov je prolog jako bitan iz nekoliko razloga; prvi je da je pokazao kako je došlo do promjene u teorijskim razmišljanjima o intervencijama na vrijednim spomenicima; drugi je da je napisao negativnu kritiku izvedene stilske restauracije katedrale. Kako su J. Brunšmid i E. Laszowski započeli raspravu oko restauracije katedrale i uklanjanja Vinkovićeve portala, još se spominjalo i rušenje Bakačeve kule, zapadnog utvrdnog zida i zgrade Dijacezanske biblioteke. Kao što je već napomenuto, stručnjaci su bili podijeljeni između historicizma i postmodernizma, a Tkalčićeva su stajališta oscilirala između konzervacije i restauracije, ali uz naglasak na preciznom proučavanju izvora iz arhiva. Lunaček je zagovarao metodu restauracije, kao i Brunšmid i Laszowski, samo ju je interpretirao malo drugačije. Glavna je tema Predstavke bila borba protiv rušenja Bakačeve kule i zapadnog zida utvrde. Glavni je nedostatak u historicizmu bio prioritet prometno-higijenskih nad povijesno-umjetničkim razlozima. Stoga su bili srušeni zidovi i gradska vrata zbog potrebe prometa, kao i razne arhitekture, bilo javne ili privatne, a koje su imale umjetničku vrijednost. To dovodi do narušavanja povijesnog integriteta pa je tako i katedrala promijenjena upravo zbog neispravnog načina restauriranja da je na njoj ostalo još malo prvobitnog stanja. Brunšmid i Laszowski inzistiraju na očuvanju i obnavljanju starih građevina. Novost koja se pojavljuje u to vrijeme je svijest o postupnom i dugotrajnom nastajanju građevina i spomenika na kojem nisu vidljive značajke samo jednog, već više stilova pa onda takve građevine stvaraju stilsku slojevitost. Bollé se nije slagao s mišljenjima svojih kolega Brunšmida i Laszowskog te je u stilskoj restauraciji katedrale konačni rezultat bio promijenjeni materijalni i starosni integritet građevine koja je postala monumentalna novogradnja.²⁹ Nakon teorijskog uvoda slijedi rasprava je li opravdano zbog restauriranog zapadnog pročelja zagrebačke katedrale srušiti Bakačevu kulu i zapadni utvrdni zid. Zbog obrane biskupskog dvora i katedrale sagrađeni su utvrdni zidovi i kule. Bakačeva je kula funkcionirala kao ulaz s Trga Kaptol u nadbiskupski dvor i katedralu. Tako je bilo sve do probijanja dva nova ulaza na zapadnom utvrdnom zidu za vrijeme biskupa Vrhovca. Vrata na kuli imala su most koji se podizao. Na njima je sve bilo originalno iz 16. stoljeća. Na gradskom su zidu postojali drveni trijemovi koji su vodili do puškarnica i do kula, dok kruništa nije bilo ni na zidu, ni kulama.

²⁹ Isto, str. 72 -74.

Povijesnu vrijednost Bakačeve kule i zapadnog zida još više obilježava opis događaja nakon bitke na Mohačkom polju. Biskupska je tvrđa bila napadnuta topovljem 1529. godine nakon smrti kralja. Gornji je dio kule oštećen, a izgorio je krov katedrale. Vjerojatno je da su katedrala, kao i nadbiskupski dvor spašeni upravo zbog kule i utvrdnih zidina. Brunšmid i Laszowski su se i protivili rušenju Bakačeve kule i zapadnog utvrdnog zida. Ako bi srušili kulu, dobila bi se nova regulacija na Kaptolskom trgu. Nakon što je Bakačeva kula srušena, Viktor Kovačić negativno je ocijenio novu gradsku sliku. Izidor Kršnjavi odgovara na Predstavku iznoseći podatke o Bakačevoj kuli za koju navodi da je ona sagrađena u vrijeme renesanse, a ne u srednjovjekovnom razdoblju. To dokazuje time da je Bakačeva kula bila prigradena na zapadni zid puno kasnije tako da nije mogla biti sastavni dio srednjovjekovne utvrde. On smatra da je kula široka, niska, poluokrugla i lišena dekoracije. Smatra da zaklanja pogled na pročelje katedrale. Kršnjavi smatra da su povjesničari koji smatraju da je Bakačeva kula bila najzanimljiviji srednjovjekovni spomenik grada Zagreba površni. Što se tiče katedrale, Kršnjavi je zadovoljan Bolléovom intervencijom jer je spriječila daljnje urušavanje crkve.³⁰ Tkalčić se ponovno javio u tekstu u kojem se bavio ocjenjivanjem stilske restauracije koja je bila vršena na katedrali. On nije dijelio negativno mišljenje o stilu u kojem je katedrala bila restaurirana kao Laszowski i Brunšmid, već je imao pozitivno mišljenje koje je bilo bliže Kršnjavovom i Bolléovom. Smatra da je povod njezine obnove bilo teško stanje kojem je vrijeme išlo u prilog. Smatra da su utvrdni zidovi i kule bili dio prošlosti katedrale i hrvatskog naroda. Htjeli su ili da se Bakačeva kula i zapadni zid sruše ili da se ne sruše, već poprave i da im se vrati prvotni oblik. Bakačeva je kula srednjovjekovna i njezina je gradnja završila 1517. godine. Gradnja kule i zidova utvrde trajala je oko 44 godine. Brunšmid je mišljenja da je Bakačeva kula bila logični dio Biskupske tvrđe, a ne prigradnja. On smatra da potpisnici Predstavke „...ni jednom riječju nisu izjavili protiv toga, da se ciela utvrda primjereno, ali historički vjerno (to je smisao rieči „nepromienjeno“) restaurira, a nema zapreke, da se tom prilikom i estetski zahtjevi uvaž. Da oni restauraciju dapače očekuju, dokaz je stavka, gdje upozoruju, da na tim utverdama nije bilo kruništa, a učinili su to s toga, da ne bi eventualna osnova za restaraciju u tom pogledu kakovu pogdješku učinila.“³¹ Lunaček se bavio dvjema temama, a to su Bakačeva kula i stilska restauracija zagrebačke katedrale. On tvrdi da će dva „...momenta estetski i historijski...“ odlučiti

³⁰ Isto, str. 75 - 77.

³¹ Isto, str. 81 - 82.

hoće li u Zagrebu „...biti jači ukus ili osjećaj i poštovanje prema prošlosti.“ Jedan je dio javnosti zagovarao rušenje Bakačeve kule jer ih je podsjećalo na prošlo vrijeme. Lunaček je upozoravao na dio ljudi koji dijele mišljenje da je restaurirana zagrebačka katedrala najmonumentalnija građevina Hrvatske. Oni zagovaraju rušenje zapadnog utvrdnog zida, nadbiskupskog dvora, Bakačevu kulu i ostalih utvrdnih zidina kako bi katedrala bila slobodna u prostoru. Takvo je razmišljanje nazvao *barbarskom estetikom*, a istovremeno mu je to bilo logičnije od djelomičnog rušenja. Mišljenja je da je Bakačeva kula građevina srednjeg vijeka koja nema estetsku vrijednost, ali treba biti sačuvana zbog starosne i povijesne vrijednosti. Također navodi kako bi trošak obnove bio manji od troškova namijenjenih za rušenje. Lunaček se osvrnuo i na restauraciju katedrale te kaže kako je Schmidov projekt bio umjetničko djelo kojeg je Bollé uništio i upropastio svojim izmjenama. Prema njemu glavni je nedostatak taj što „...je crkva više nova no stara...“. Bollé je napisao dva dugačka teksta; u prvom je tekstu dao komentar Predstavke, a u drugom je bilo riječi o obnovi katedrale. Objasnio je vrlo detaljno zašto je Vinkovićev portal uklonjen i potom zamijenjen novim. Bollé je bio mišljenja da su neki dijelovi portala spolije jedne crkve iz razdoblja romanike. Potres koji je uzrokovao velika oštećenja bio je glavni razlog koji je portalu odredio sudbinu. Zbog jakog se potresa portal odvojio od „...zida i nagnuo napred.“ „Bez svake organske suvislosti u konstrukciji i u vanjskim oblicima, nije ni u sredini pročelja ni u osi crkve stajao. Pročelni zid za njim bio je od poda kora do velikog okruglog prozora (Roseton), skroz trošan, razpucan i razmravljen, tako da se nije moglo ni misliti na to, da se samo odstrani, već se je morao portal i zid odstraniti.“ On je negirao da je bilo predviđeno rušiti Bakačevu kulu, što je bilo objavljeno u Programu o obnovi prvostolne crkve zagrebačke (Zagreb, Carl Albrecht, 1884.). On je nakon završetka restauracije katedrale napravio nekoliko mogućnosti reguliranja prostora oko katedrale. U jednoj je bilo predviđeno osloboditi vidike na katedralu nakon što se uklone srednji toranj i zid čime se ne bi dao naglasak otvaranju pogleda samo na portal, već na cijelu fasadu „...jednim pogledom, koji je sada moguć samo iz najveće blizine i u jakom perspektivnom skraćanju...“³² Bollé je prije potresa i njegovih šteta na katedrali napravio detaljan prikaz katedrale. Nakon potresa ušao je u katedralu i privremeno pojačao nosive konstrukcije. Koristio je pojmove kao što su restauracija, sanacija i rekonstrukcija.³³ Sačuvano je sve što se nije moralo ukloniti zbog sigurnosti građevine. On je bio

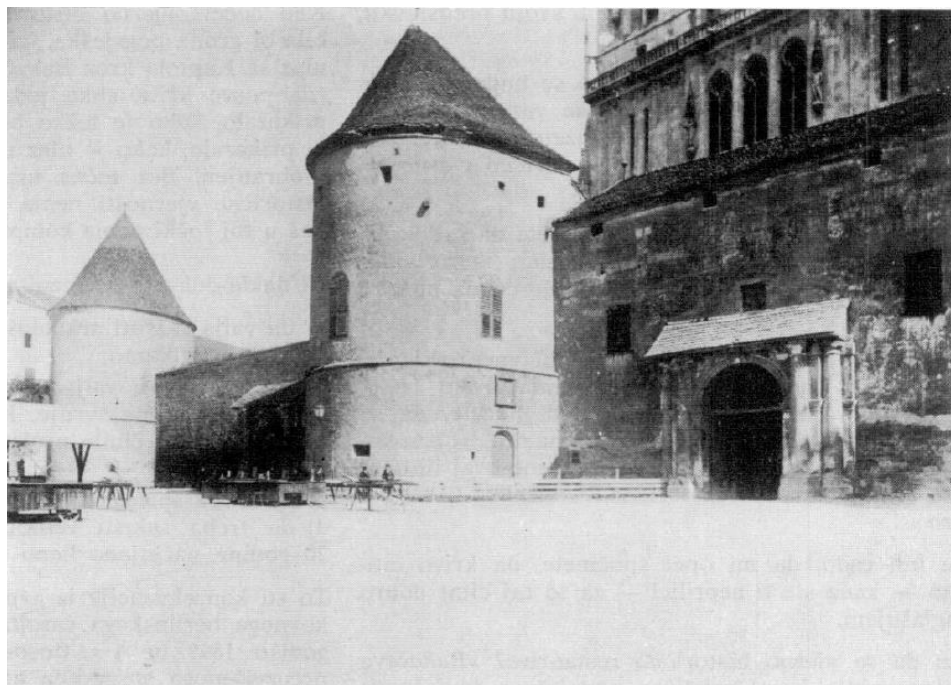
³² Isto, str. 84 - 86.

³³ Isto, str. 87.

pozvan da sanira štetu na katedrali te nije vjerovao da bi bez njegove intervencije mogla stajati tamo gdje i danas stoji. Bollé je sanirao već postojeće štete te je spriječio prijeteće posljedice. Nakon toga bila je stilska restauracija i eksterijera i interijera njezine kompozicije. Bollé je restaurirao pročelje na zapadu prema sačuvanim ostacima gdje je glavnu ulogu imao originalni razvoj „*donjih dijelova tornjeva*.“ Na fasadi su bile raspoređena slijepa mrežišta i šprljci. Na njoj je ostavljen prostor za trijem portala u skladu s visokim tornjevima. Kod kontrafora koji su već postojali dodao je fijale, a između dva je tornja dodao zabat te postavio niz zabata u nad bočnim brodovima. Izvana su naglašeni bočni brodovi koji su nešto niži od povišenog glavnog broda dvoranske zagrebačke crkve. Gornji dijelovi dva tornja nisu bili završeni. Nakon uklanjanja Vinkovićeve portala Bollé je promijenio Schmidov projekt vezan za restauraciju. Bollé je više važnosti davao procjeni estetske vrijednosti no starosnoj i povijesnoj jer su mu bili nebitni. Prema Bolléu je Vinkovićeve portal imao povijesnu vrijednost, ali vrlo malo estetske pa ga je zato uklonio i zamijenio novim. U raspravi o restauraciji zagrebačke katedrale Brunšmid je priznao Bolléu da je opravdano intervenirao na katedrali zbog sigurnosti i stabilnosti nosivih konstrukcija u arhitektonskoj kompoziciji same katedrale. U zaključku je navedeno da je za većinu restaurirana katedrala bila djelo izuzetnog ponosa zbog kojeg se moralo srušiti bezvrijednu kulu. Drugi je završetak ponudio Kršnjavi koji je rekao da je zbog političkih razloga i veza između Hrvatske i Mađarske trebalo sačuvati Bakačevu kulu i da ju nije trebalo srušiti. Lunaček je dao treću završnu riječ koja je opsegom najduža, ali je imala najmanji odjek. U prvom je dijelu Lunaček raspravio odnos između vremenskih razdoblja u povijesti umjetnosti i povijesti gdje navodi da granice između nekih razdoblja nisu jasno određene. U drugom se dijelu pozabavio Bolléovom odlukom o rušenju Bakačeve kule gdje mu zamjera skrivanje iza nadbiskupa i prvostolnog Kaptola. Iako ga je u nekim dijelovima iskritizirao, na kraju mu je priznao da je bio hrabar i požrtvovan dok je sanirao oštećenja na katedrali netom nakon požara. Lunaček je pogrešno datirao Vinkovićeve portal u razdoblje romanike. Njega nije trebalo ukloniti, već samo sanirati štetu koja je uzrokovana potresom i vremenom. On se okomio na Bolléovu poruku povjesničarima i arheolozima gdje kaže kako jedino on zna što bi Schmidt napravio sa zapadnim portalom.³⁴ Međutim, činjenice govore sasvim drugačije. U „*Agramer Zeitungu*“ iz godine 1879. je objavljeno Schmidtovo predavanje u kojem je govorio o idejnom projektu obnove zagrebačke katedrale. Tamo nije bilo riječi o uklanjanju Vinkovićeve portala. Bollé se nije želio držati onog

³⁴ Isto, str. 88 - 92.

idejnog projekta, već Schmidtove želje pa je čekao dobar trenutak kada se osjetio dovoljno moćnim da ga se usudi srušiti i zamijeniti ga svojim portalom.³⁵

Slika 8: Bakačeva kula (fototeka Muzeja grada Zagreba), MOSINGER, 1906.

Slika 9: Rušenje renesansne Bakačeve kule i zapadnog zida 1906. godine

³⁵ Isto, str. 93.

Viktor Kovačić

Viktor Kovačić je 28.7.1874. godine rođen u Ločkoj Vasi kraj Huma te je rano ostao bez oba roditelja. Brigu o njemu preuzeo je njegov stric te je Kovačić boravio od svoje šeste do sedamnaeste godine u Gracu u Austriji gdje je završio osnovnu i obrtnu školu, a na koncu izučio zidarski zanat. On 1891. godine odlazi u Zagreb, točnije dolazi kod graditelja Carneluttija, a nešto kasnije iste godine odlazi u atelier Hermanna Bolléa gdje radi na raznim restauracijama crkvi. Pet je godina proveo kod Bolléa te je u njegovoj radionici izradio nekoliko projekata s kojima se kasnije neće slagati jer se kod Kovačića već tad pomalo uočio kritički odnos prema učitelju Bolléu. Kovačić 1896. godine odlazi u Beč na akademiju gdje se javio profesoru Ottu Wagneru koji je bio vođa moderne arhitekture u Beču. Tri godine poslije vraća se u Zagreb iako nije završio studij jer je bio željan rada. No, u Zagrebu je na snazi još uvijek bio historicizam H. Bolléa te se iz tog razloga Kovačić uključio u: „...*borbu mladih protiv starih za modernu...*“, a priključio se i krugu umjetnika koji su podržavali Vlahu Bukovca.³⁶

Kovačić je s nekolicinom svojih prijatelja 1906. godine osnovao Klub hrvatskih arhitekata. Zadatak kluba bio je da štite starine, da se raspisivanje javnih natječaja ishoduje za sve građevine koje su javnog karaktera i da se arhitektima omogući izlaganje svojih radova javno poput ostalih umjetnika.³⁷ On 1908. godine dobiva nagradu za regulaciju Kaptola i okolice, ali i on je ostao nerealiziran. U prvoj je četvrtini dvadesetog stoljeća, točnije 1908. godine, Viktor Kovačić dobio prvu nagradu na natječaju i ujedno otvorio problem regulacije povijesno najznačajnijih dijelova grada Kaptola, Vlaške ulice i Dolca. Njegov je plan regulacije Kaptola detaljan projekt urbanizma koji je suprotan Bolléovom djelovanju na katedrali i oko nje. Kovačić uspostavlja suvremeni svijet starog i novog stvarajući novu misao o urbanizmu u teorijskom smislu. Ovaj projekt najviše govori o njegovom odnosu prema umjetnosti građenja u kojem staro i novo dobivaju neke nove vrijednosti. Njegov projekt nije bio prihvaćen te je 1925. godine srušen Dolac, a današnjom glavnom tržnicom grad nije dobio novu vrijednost, ali je izgubio povijesni značaj Dolca.³⁸ Godine 1928. je Mladen Kauzlarić izradio studije za rješenje trga ispred

³⁶ TRINAJSTIĆ, ZDENKO (1991.): Kovačićev tradicionalni modernizam, u: diplomski rad, Rijeka, str. 41.

³⁷ Isto, str. 42.

³⁸ PREMERL, TOMISLAV (2015.): *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata; nova tradicija*, EHP Media d.o.o, Zagreb, str. 165.

zagrebačke katedrale, južnog Kaptola i vrata predviđajući veće i zanimljivije zahvate kojima Kaptol postaje urbana jezgra Zagreba. Kovačić je umro 21.10.1924. godine.³⁹

Kovačić je bio ona generacija umjetnika koja je živjela u vremenu u kojem sve staro nije imalo vrijednosti, a novo još nije bilo stvoreno. On je arhitekturi izborio ravnopravnost s ostalim područjima umjetnosti što u to vrijeme nije bilo jednostavno ostvariti. Htio je postići to da se djelovanje arhitekata proširi na uređivanje interijera pa sve do urbanizma te da se vrijedna povijesna djela sačuvaju, da se stvori nova arhitektura koju bi se izgradilo novim materijalima i tehnikama gradnje. To se sve može svesti na jednu rečenicu: Htio je prekinuti „sterilni historicizam“. Kovačić je rekao: „Arhitektura je umjetnost i kao takva mora biti individualna i suvremena- to nije ništa novo, ali u doba epigona se i te kako na to zaboravilo.“ On nije zagovarao novi stil arhitekture, već je htio na novi način pristupiti istoj. Kako bi arhitektura bila izjednačena s ostalim dijelovima umjetnosti, Kovačić je bio svjestan da bi ona trebala biti umjetnički oblikovana sve do najsitnijih detalja. Mnogi su ga zbog toga smatrali arogantnim i često su ga osuđivali, no to mu je na kraju donijelo poštovanje i ugled kojeg do sada niti jedan naš arhitekt nije imao. On je promovirao modernu arhitekturu u kojoj stil u strukturi arhitekture nije bio ključan, već je po njemu bio besmislen. On smatra da arhitektura mora biti praktična i udobna i da se treba prilagoditi čovjekovim potrebama i načinu života modernog doba. On smatra da je svaki stil u povijesti bio proizvod svog vremena i da se život modernog doba ne može događati među antiknim arhitekturama. Htio je primijeniti nove tehnike gradnje koje se trebaju odraziti na stil izgradnje gdje „...novo oruđe, novi materijal, drugi način života upućuje nas da se i forma građevine mora mijenjati. Time se ne odbacuju naprečac svi stilovi- dapače, elementi pojedinih stilova, ukoliko se dadu organski upotrijebiti, zacijelo će naći u kompoziciji mjesta.“ Kovačićev najveći doprinos arhitekturi bi upravo bio taj takozvani „tradicionalni modernizam“. On u tom stavu stvara novo, no ne odbacuje baštinu.⁴⁰ On se borio za nov odnos prema arhitekturi i njezinom stvaralaštvu. To se može vidjeti u tome što je Kovačić znao koristiti firentinske strehe, bizantske kupole ili grčke stupove. Nije to radio iz razloga što se nije uspio odmaknuti od historicizma, već iz razloga što je svom djelu htio dati poseban naglasak i veću estetsku vrijednost. Htio je novo, ali je branio rušenje starog.⁴¹ On je bio jedan od prvih naših

³⁹ TRINAJSTIĆ, ZDENKO (bilj. 53), str. 42.

⁴⁰ Isto, str. 48 - 49.

⁴¹ Isto, str. 50.

arhitekata koji je projektirao interijere, ali i urbanistički razmišljao. Kako bi realizirao svoja uvjerenja imao je dva moćna i velika protivnika: umjetničku osrednjost i bezobzirnost građevinskih poduzetnika.⁴²

„*Klub hrvatskih arhitekata*“ do 1914. godine izradio je nekoliko natječajnih programa. Prema tim programima prvi je raspisani natječaj „*Natječaj za regulaciju Kaptola i okolice*“. To je prvi „*moderno*“ raspisani natječaj u hrvatskoj arhitekturi 20. stoljeća čiji su program po prvi put sastavili arhitekti, a ne neiskusni vladini činovnici. Povod raspisivanja natječaja za regulaciju Kaptola i okolica bilo je rušenje Bakačeve kule i dogradnja Nadbiskupskog dvora kojeg je projektirao H. Bollé. Gradonačelnik Amruš je 16. prosinca 1907. godine pozvao članove „*Kluba hrvatskih arhitekata*“ na dogovor oko konačnog rješenja regulacije Kaptola. Nakon dogovora je raspisan natječaj o uređenju prostora između Duge ulice, Ribnjaka i Jelačićeva trga. Izrada programa za regulaciju Kaptola i okolice povjerena je Klubu hrvatskih arhitekata. Koncept natječajnog programa izradio je Stjepan Podhorsky 23. ožujka 1908. godine.⁴³ Moralo se pripaziti na okoliš, a visoki se teren morao nešto sniziti pazeći na ulice potok Dolac i Opatovinu. Pritom se postavlja pitanje o rješenju trga na Dolcu, rušenju starih blokova čime bi se oslobodila crkva Sv. Marije. Novoosnovani trg na Dolcu treba imati kolni i pješački pristup s dvije strane. Južni se dio trga može izgraditi kao povišena terasa sa stubama i jednostavnom dekoracijom. Natječaj je nekoliko puta mijenjan zbog tehničkih primjedbi.⁴⁴ On rezultira dodjelom prve nagrade Viktoru Kovačiću, druge nagrade Stjepanu Podhorskom, a treća je nagrada pripala Dionizu Sundu za osnovu „*Kaptol*“. Izjavu o izvedbi programskog projekta je Kovačić potpisao s gradskim poglavarstvom 23. prosinca 1908. godine.⁴⁵ Godine 1909., točnije 1. srpnja, je Kovačiću povjerena izvedba regulatorne osnove Kaptola i okolice. On je izradio pretprojekte, no potpuna regulacija prema njegovim projektima nikad nije bila izvedena.⁴⁶

⁴² Isto, str. 51.

⁴³ PREMERL, TOMISLAV (bilj. 55), str. 43.

⁴⁴ Isto, str. 45 - 46.

⁴⁵ Isto, str. 48.

⁴⁶ Isto, str. 50.

Vjekoslav Bastl

Vjekoslav Bastl rođen je 1872. godine u Pribramu i umro je 1947. godine u Zagrebu. Bio je arhitekt koji je svoje obrazovanje stekao u Graditeljskoj školi u Zagrebu i Akademiji u Beču. Početkom 20. stoljeća dolazi u Zagreb gdje radi je radio kao arhitekt, a od 1919. godine radio je kao profesor na Srednjoj tehničkoj školi u Zagrebu. Utjecao je na arhitekta Viktora Kovačića. U Zagreb je donio zrele oblike bečke secesije. Njegovi kasniji projekti odišu jednostavnim funkcionalnim rješenjima kao na primjer gradska tržnica iz 1927. godine.⁴⁷

Dolac je danas najpoznatija, najvažnija i najveća tržnica u Zagrebu. Ali nije tako bilo oduvijek. Prva se poznata tržnica nalazila ispred crkve Sv. Marka. Danas je taj trg političko središte Republike Hrvatske. Na jednoj je strani Sabor, a na drugoj Vlada.⁴⁸ Godine 1850. ujediniju se dva središnja zagrebačka naselja crkveni Kaptol i građanski Gradec u jedan grad- Zagreb. U to se vrijeme tržnica nalazila ispred katedrale. Krajem 19. stoljeća premjestila se na Jelačić plac pod nazivom Harnica u novo središte grada. Ali 1925. godine kako je grad rastao odlučeno je da se tržnica opet preseli. Iznad glavnog je trga tada bilo naselje Dolac gdje su živjeli obrtnici koji su u svojim kućama imali radionice i dućane. Da bi se izgradila tržnica morale su se srušiti zidine (o čemu svjedoči ulica Pod zidom), ali i nekoliko kuća.

Godine 1925. je grad imao 180 000 stanovnika, stoga je nova tržnica bila urbanistički pothvat stoljeća, a otvorena je 1. rujna 1930. godine. Lokaciju između crkve Sv. Marije i Kaptola predložio je arhitekt Viktor Kovačić. Dolac se i danas nalazi u gradskoj četvrti Gornji grad - Medveščak između Trga bana Josipa Jelačića, Kaptola i Gornjeg grada.⁴⁹ Vjekoslav Bastl je 26. lipnja 1925. godine osmislio gdje će se nalaziti nova gradska tržnica zbog koje su se neke zgrade na starom Dolcu morale srušiti. On je napravio projekt kojim se između 1926. i 1930. godine izgradila gradska tržnica Dolac na mjestu stambene četvrti koja je srušena 1927. godine. Tada je srušena kuća Jurja Plemića koja je imala kulu kružnog tlocrta i dvorište s arkadama.⁵⁰ Ona je prema nekim autorima bila dio cistercitskog samostanskog kompleksa. Bastl je u njezinoj arhitektonskoj kompoziciji uspio uskladiti njezinu namjenu, ali i nosivu konstrukciju od

⁴⁷ DOMIJAN, ŽARKO (2005.): *Hrvatska likovna enciklopedija*, u: svezak 1, Zagreb, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža": Vjesnik, str. 63.

⁴⁸ ZagrebTV (2013.): Povijest i tržnica Dolca, url: <https://www.youtube.com/watch?v=Nkbl-qca1us>, pristupljeno 2. 2. 2018.

⁴⁹ Zagreb Tv (bilj. 115), pristupljeno 2. 2. 2018.

⁵⁰ DAMJANOVIĆ, DRAGAN (2014.): *Arhitektonski atlas*, Zagreb, AGM Zagreb, str. 57.

armiranog betona.⁵¹ Prilikom preuređenja Dolca predviđeno je bilo srušiti sve građevine na Dolcu i u okolnim ulicama osim crkve sv. Marije te je trebalo proširiti i izravnati postojeće ulične pravce te izgraditi nove građevne sklopove. Najveći je dio namijenjen za izgradnju unutrašnje tržnice koja bi bila ukopana u prirodnu uzvisinu Dolca, a iznad njega bi bio trg prilagođen potrebama vanjske tržnice. Oko toga bio bi postavljen niz novoizgrađenih poslovno-stambenih zgrada.⁵² Istovremeno se počelo iskopati i izvoditi betonske radove zbog poštivanja vremenskog roka. Tako je iskop jame završen na koncu 1928. godine što je ubrzalo izvođenje daljnjih građevnih radova. Jedna od činjenica je da su radovi koji su se ticali izgradnje tržnice i zgrade Tržnog nadzorništva su u periodu od 1928.-1930. godine završeni bez građevne dozvole. Ta je nova armiranobetonska konstrukcija sastavljena od 30 polja kvadratnog oblika gdje je svako polje na stropu napravljeno kao kasetirana rebrasta konstrukcija kvadratnog oblika. Između stupova su gredni nosači. Iste se godine započinje s betoniranjem temelja. Na sjeveru tržnice bile su zamišljene hladnjače koje bi se nalazile u donjem prizemlju kao i strojarnice, a u mezaninu su bila predviđena skladišta. Stubište, te dva dizala (teretna) su trebala spajati prostor s hladnjačama i vanjsku tržnicu. U istom su vremenu rješavali i problem osvjetljenja i ventilacije u unutrašnjoj tržnici gdje su zamislili osvjetljenje pomoću kombinacije prirodnog i umjetnog svjetla.⁵³ Tržnica se stepeničasto penje do platoa Dolac. Ona također ima i prodajne prostore koji se nalaze u podzemnim prostorima ili na otvorenom. Karlo Vajda je građevinski nadsavjetnik urbanističkog plana Dolac. Prostor namijenjen za prodaju mliječnih proizvoda uređivao se početkom osamdesetih godina prema projektu Ivana Piteše.⁵⁴ Međutim, izgradnja tržnice Dolac naišla je i na kritike dviju anonimnih grupa kritičara u kojima jedni podržavaju rušenje zgrada na Dolcu jer prema njihovom mišljenju nemaju umjetničke, arhitektonske ni ekonomske vrijednosti. S druge su se strane, grupa arhitekata Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata te Martin Pilar zalagali za očuvanje i zaštitu tih istih zgrada i nepravilnih ulica na Dolcu. Najveći je protest nastao prilikom potpunog rušenja tzv. cistercitskog samostana u listopadu 1925. godine. Iste je godine povjesničar umjetnosti Petar Knoll objavio nekoliko tekstova u kojima negativno ocjenjuje odluku o rušenju starog Dolca. Nije pozitivno ocijenio ni izgradnju nove gradske

⁵¹ JURIC, ZLATKO; STRUGAR, MARTINA (2011.): *Karlo Vajda i Vjekoslav Bastl: Izgradnja tržnice na Dolcu u Zagrebu, 1928.-1936.*, u: Časopis Prostor, 19/2011., 1/41, str. 201.

⁵² Isto, str. 202.

⁵³ Isto, str. 204.

⁵⁴ DAMJANOVIĆ, DRAGAN (bilj. 118) str. 57.

tržnice. Smatra kako odluka o rušenju pokazuje njihovo nerazumijevanje za estetsku, povijesnu i ambijentalnu vrijednost.⁵⁵

Slika 10: Dolac, unutarnji dio, 1930.

Slika 11: Dolac u odnosu na položaj katedrale, 1930.

⁵⁵ Isto, str. 202.

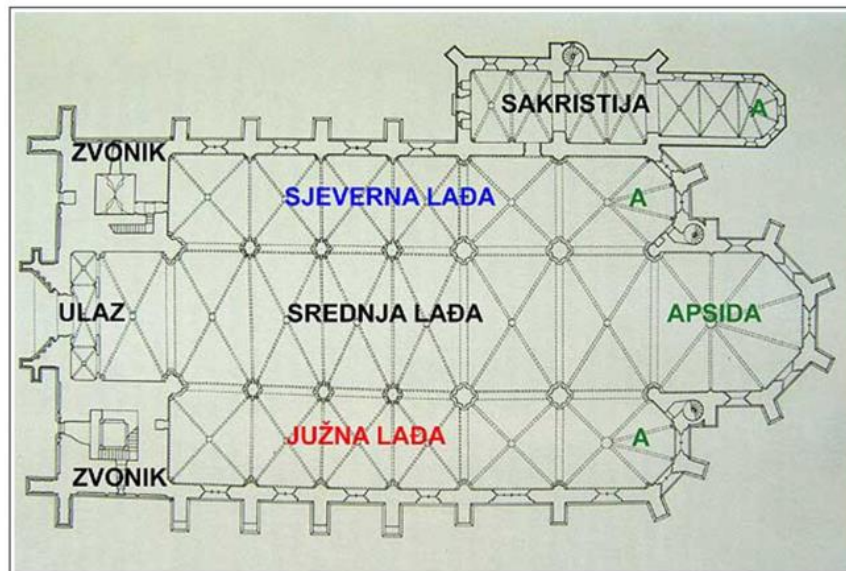
Katedrala do potresa 2020.

Na istočnom se dijelu nalazi pročelje katedrale koje flankiraju dva zvonika. Katedrala je trobrodna, longitudinalna građevina kojoj se uz zadnja dva traveja sjevernog broda nalazi sakristija. Svi su brodovi jednakih visina. Timotejeva je sakristija izgrađena u romaničko–gotičkom prijelaznom stilu: rebra svoda spajaju se u zaglavni kamen čiji je svod kružno konkavnog oblika.⁵⁶ Na zapadnoj strani završava trima poligonalnim apsidama od kojih je središnja najveća i najšira, kao i brodovi koji su nadsvođeni križno rebrastim svodom. I sakristija ima poligonalnu apsidu. Sve su apside nadsvođene. Zadnja dva traveja imaju nešto šire i jače nosače. Tlocrtom su na vanjskoj strani duž cijele crkve vidljivi kontrafori.

Katedrala koju vidimo do potresa 2020. najmonumentalnija je građevina kontinentalne Hrvatske koja je nastala u neogotičkom stilu. Neogotička obnova uslijedila je nakon razornog potresa koji je bio 1880. godine, a kasnije joj je Bollé definirao izgled kojim se danas može pohvaliti. Katedrala je visoka 108 metara i gotički dojam joj daju dva tornja koja ju flankiraju, a završavaju fjalama (šiljatim tornjićima) i rakovicama (kovrčavim kamenim ukrasima). Oni naglašavaju njezinu visinu i dominiraju vertikalom građevine. Osim što stremi ka visini, na pročelju ima jedan ulaz s uvučenim portalom koji ima šiljati završetak. S lijeve i desne strane uvučenog portala nalaze se skulpture Sv. Ćirila sa žezlom, Sv. Jurja kako ubija zmaja i Sv. Barbare s atributom kaleža koja je zaštitnica lake smrti. Iznad svetaca su anđeli koji drže natpise s njihovim imenima. Desno se nalaze Sv. Metod, Sv. Florijan koji je bio zaštitnik Katedrale i Sv. Katarina iznad kojih se protežu baldahini, a stoje na konzolama. Skulpture imaju gotičke karakteristike što se vrlo lijepo može vidjeti u ekspresivnom izrazu, individualnosti likova i težnjom ka realizmu. Draperija je oblikovana vrlo pažljivo s puno detalja. Portal završava šiljatim lukovima koji su ukrašeni florealnim motivima i motivima vitica i to vrlo detaljno i precizno. U luneti iznad vrata nalazi se Sveto trojstvo koje je napravio Robert Frangeš Mihanović 1902. godine. Iznad lunete nalaze se tri skulpture: Isus Krist, kralj Ladislav koji je osnovao Zagrebačku nadbiskupiju, i Sv. Stjepan. Iznad portala nalazi se rozeta koja je također jedan od elemenata gotike iznad koje se nalaze po tri bifore koje završavaju šiljatim lukovima. Na zabatu se nalazi Bogorodica s Kristom koji joj sjedi u krilu, a ispod su grbovi iz značajnih razdoblja naše povijesti. Katedrala na pročelju ima lezene koje joj daju dodatnu dekorativnost, kao i uski šiljati prozori. Vodorige koje

⁵⁶ BUTKOVIĆ, KATARINA (2010.): *Tko nas to gleda s pročelja Katedrale?*, <http://www.zagrebonline.hr/tko-nas-to-gleda-s-procelja-zagrebacke-katedrale/>, pristupljeno: 12. 8. 2018.

su oblikovane u obliku grotesknh likova napravio je H. Bollé dajući im osim funkcionalne i dekorativnu namjenu. Oko crkve nalaze se kontrafori koji su imali potpornu funkciju, ali i dekorativnu. Kod radijalnih se kapela i apsida naizmjenično izmjenjuju kontrafori sa šiljatim prozorima koji završavaju ornamentalnim mrežistima, a iznad njih se nalazi rozeta. Kontrafori završavaju krovnim tornjićima, kao i zvonici na pročelju. Katedrala je do 1961. godine imala raskošni krov izrađen od glaziranog crijepa kakvim je pokrivena i crkva sv. Marka na Gornjem Gradu. Zbog dotrajalosti je krov zamijenjen glaziranim crijepom s bakrenim limom. Osim katedrale još je iz starog vremena sačuvana kapela sv. Stjepana koja se danas nalazi u biskupskom dvoru. Katedrali još pripada i riznica. Jedan se zvonik preuređuje od 1990. godine i još uvijek se čeka njegovo dovršavanje.⁵⁷

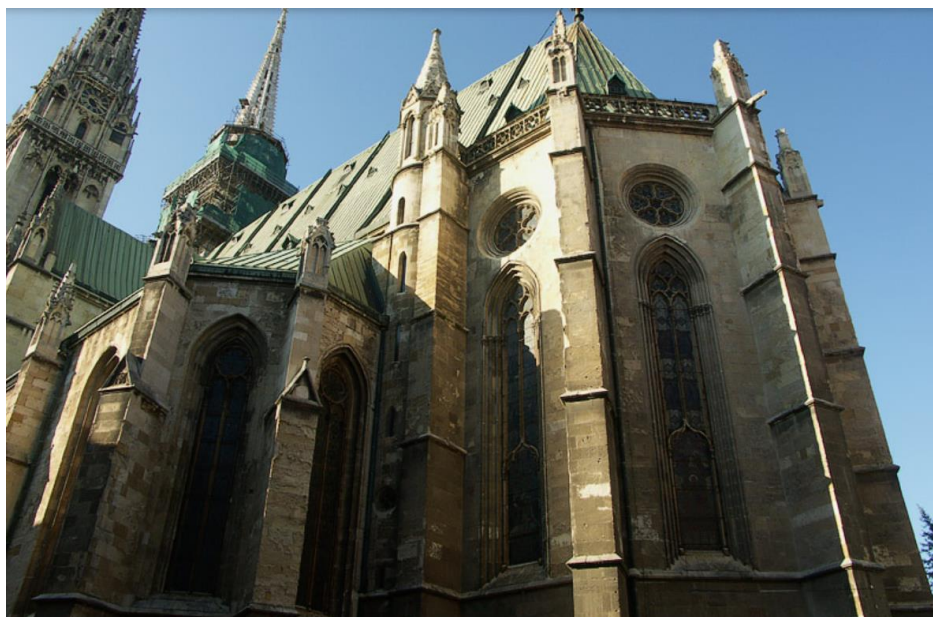
Tlocrt današnje zagrebačke katedrale

Slika 12: Tlocrt današnje zagrebačke katedrale

⁵⁷ Bajkovita Hrvatska: Zagrebačka katedrala, https://www.youtube.com/watch?v=PAoc7Bf_3Wg, pristupljeno: 12. 8. 2018.

Slika 13: Zagrebačka katedrala, pročelje, 2014.

Slika 14: Pogled na srednju i južnu apsidu zagrebačke katedrale

Na zidovima katedrali često se nalaze razni simboli njezinih graditelja. Obično se za vrijeme njezine gradnje ili veće obnove stavlja grb zagrebačkog nadbiskupa u vrijeme radova jer je on obično bio onaj koji financira obnovu, ali i njezin pokrovitelj. Tako je kardinal Josip Bozanić pokazao velik interes za obnovu 2003. godine. Ondašnji su se radovi odnosili na: „*gornji dio sjevernog tornja, zid istočne strane južnog tornja iznad krova do prve galerije, prvo polje zapadnog pročelja lijevo i desno od glavnog portala, donja tri polja sjevernih i južnih kontrafora zapadnog pročelja i sjevernu i istočnu stranu sjevernog tornja iznad prve galerije.*“⁵⁸ Izvođeni su kiparsko restauratorski, kamenarski, skelarski i projektantski radovi, a u radionicama kamenorezački, klesarski i modelarski radovi. Zidovi su zaštićeni od prodora atmosferske vlage, a dotrajali kamen zamijenjen je te je ugrađeno 78 komada kamenih elemenata. Nakon ovih radova, obrađivalo se prvo polje zapadnog pročelja koje se nalazi lijevo i desno od glavnog portala. Lijeva, odnosno sjeverna strana obrađena je i izvršena, ali na južnoj je strani ponestalo bizek kamena. Originalni se bizek kamen koristio i za obnovu južne strane zapadnog pročelja iz srednjovjekovnog razdoblja. Međutim, bizek kamena ponestaje te neki dijelovi južnih kontrafora zapadnog pročelja ostaju nedovršeni u tom periodu. Ono što je dovršeno jest kiparsko restauratorska obrada zapadnog pročelja na kojemu su manja oštećenja imali kameni ukrasi, slijepa kruništa, listovi, grbovi i profilacije. Restauratorsko konzervativskim metodama uređivani su ukrasi i kamena plastika na zapadnom pročelju metodama čišćenja mikropjeskarenjem te korištenjem paste, a izgubljeni su se dijelovi kamene plastike izrađivali nanovo po modelu. Velika oštećenja koja su se nalazila na kamenu kontrafora i timpanu glavnog portala trebat će potpuno obnavljanje, a skulpture portala su u dobrom stanju očuvanosti.⁵⁹

⁵⁸ HORVAT, ZORISLAV; PODHOTSKY, IVO: *Naša katedrala*, u: Časopis Odbora zagrebačke nadbiskupije za obnovu katedrale, Offset Markulin, Lukavec, 2004.

⁵⁹ Isto.

Katedrala nakon potresa 2020.

U medijima se početkom drugog tromjesečja 2020. godine nerijetko govorilo o zagrebačkoj kraljici, o katedrali. Dana 22. ožujka grad Zagreb i okolicu pogodio je jak potres čiji je epicentar bio oko osam kilometara oko Markuševca. U tom su potresu stradale mnoge stambene historicističke građevine u Ilici čije su obitelji bile primorane napustiti svoje domove zbog opasnosti od nadolazećih nešto slabijih potresa koji su se očekivali u narednim danima uslijed slijeganja i stabiliziranja rasjeda u tlu. U tom je potresu stradala i zagrebačka katedrala. Nakon stradanja katedrale kreće sanacija štete. Seizmolog Marijan Herak navodi kako treba posebno obratiti pažnju na kompleksnost izvedbe same sanacije i na suradnju različitih timova kako bi ju uspješno napravili.

Ivan Hren, predsjednik Odbora za obnovu katedrale i Damir Foretić, glavni projektant obnove katedrale, tj. arhitekt navode oštećenja na katedrali: svod svetišta u apsidi je u lošem stanju, katedrala je uzdrmana, a sjeverni je toranj na pročelju znatno oštećen i treba sanirati štetu. Osim toga što je katedrala stradala, treba napomenuti kako je bitno sačuvati i osigurati ono što je ostalo pa tako Hren i Foretić započinju s podupiranjem svodova tako što je postavljena skela, a sve su skulpture sklonjene zbog opasnosti od pada svoda kora. Stanje sjevernog tornja najbolje se vidjelo nakon što su dobili snimke drona. Nakon toga započinje slikanje tornja, a onda i vrlo zahtjevni izračuni i procjene štete te istraživanja i djelovanja oko uklanjanja dijela sjevernog tornja zbog opasnosti od potpunog urušavanja.

Dragan Damjanović navodi kako je katedrala kroz povijest pretrpjela još jednu nedaću u studenom 1880. godine, tj. još jedan jaki potres nakon kojeg je slijedila Bolléova obnova. On također opisuje katedralu kao simbol hrvatskog naroda i identiteta bez kojega ne možemo zamisliti Grad Zagreb upravo zbog njezine dugotrajne povijesti koja seže još iz posttatarskih vremena, preko srednjovjekovnog razdoblja u kojem je najviše izgrađena, a u razdoblju baroka 17. i 18. stoljeća je stala s „*rastom*“ i više se uređivala u interijeru.

U 19. se stoljeću razvija i sam grad te je vidljiv porast u broju stanovnika, a katedralu obnavlja Bollé prema Schmidtovom projektu i tada zagrebačka ljepotica dobiva izgled koji danas poznajemo. Obnovu je 1880. potaknuo Strossmayer. Iz istog stoljeća potječu i tornjevi koji su poznati kao naši nacionalni, ali i sakralni spomenici.

Statičar i član Odbora za obnovu katedrale, Darko Žagar spominje što se događa nakon potresa 2020. godine. Najprije se uklanjaju najoštećeniji dijelovi koji ugrožavaju okoliš, potom se jutenom vrećom omotan tornjić drži špagama kako ne bi pao uslijed dizanja i napinjanja sajla. Tu je moguće doći do loma koji može napraviti štetu i opadanje dijelova, a na što treba posebno pripaziti.

Statičar Filip Foretić tražio je vrsnog, tj. nekog doraslog ovom poslu skidanja vrha sjevernog tornja, ali budući da nisu imali dovoljno vremena zbog opasnosti od pada sjevernog tornja i ugrožavanja okoliša, odlučio je da će to biti njegov tim koji će se baviti ovim projektom i izračunima. Skidanje sjevernog zvonika građevinski je zahtjevan posao. Tijekom projektiranja uslijedilo je miniranje od strane HV-a (hrvatske vojske) i odvajanje kamenja koji su disbalansirani i zakrenuti.

Mario Dobrilović iz Rudarsko-geološko-naftnog fakulteta bio je sa svojim timom zadužen za oslobađanje plinova na blokovima kod vijenca i za odvajanje i oslobađanje klina neovisno o donjem vijencu. Iz istog je fakulteta Vječislav Bohanek bio zadužen za proračune vezane uz ovaj eksperiment te su na koncu bili potvrđeni i tek je tada krenulo glavno miniranje koje nije bilo uzrokovano snažnom detonacijom.

U tom je trenu na terenu bio Ivica Šeralija koji je upravljao 500 tonskom dizalicom kojoj je kran visok 120 metara, tj. 12 metara viši od samog tornja. Bilo je potrebno šest dana za slaganje ovakve dizalice koja bi na koncu mogla držati vrh tornja nakon detonacije i sigurno ga spustiti na tlo.

Hren i Foretić tada dopuštaju vojsci da buši klinove u dubini od 10 centimetara u koja su stavljali tzv. naoružanja, odnosno eksplozivna punjenja koja su povezivali u serijsku mrežu. Na kraju su postavili eksploziv na užetu koje su presjekli. Ono što ih je posebno zabrinjavalo bilo je to što se skida dio tornja koji ima 23 tone. Kugla bi trebala ostati jer ima postolje još od Bolléa i ne može se vezati ni lijevo ni desno pa će samo sjesti na mjesto i ostati onako kako je i bilo. U drugoj fazi dolaze alpinisti koji dodatno osiguravaju gurtne koje su prolazile kroz zvonik u četiri smijera. Tada se užad kopča, a njihova je uloga bila: pričvršćivanje i povlačenje gurtne, penjanje kranskom dizalicom i prikopčavanje sajli i dodatno učvršćivanje tornja.

Nakon toga, bila je određivana sila koja podiže toranj. Potom se dizalici daje naredba do koje težine podiže teret i na koju će silu napeti prilikom dizanja. Ispostavilo se da je nepoznanica što napraviti u tom trenutku i kojom silom napeti. Zašto? Jer nisu znali kako će se kamen ponašati, odnosno hoće li skočiti malo ili neće jer tlačna sila mora osigurati zvonik (monolitizira zvonik) i to neposredno prije kad se prereže sajla i napravi eksplozija: u tom trenu četiri tone pada dolje, a onda ima i četiri tone koja ide prema gore. Tada bi od tla podiglo dizalicu i to bi mogao biti veliki problem.

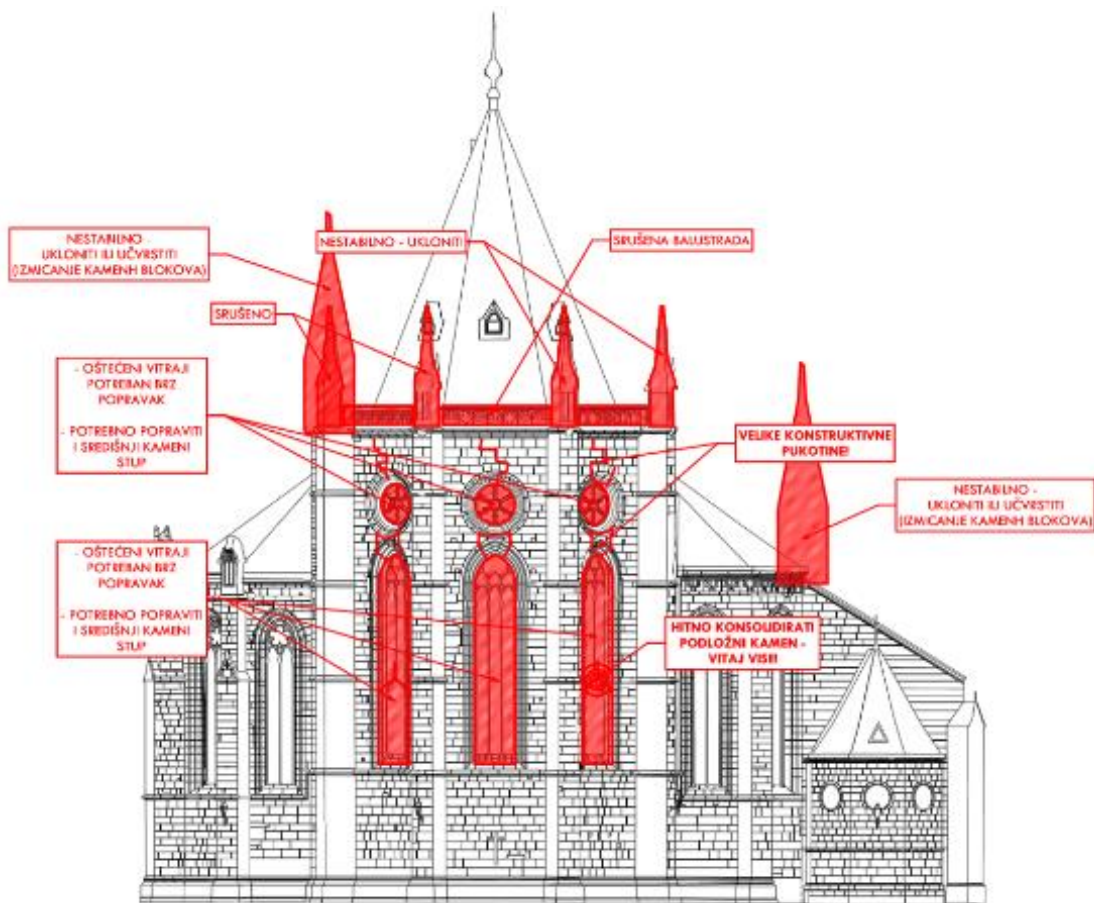
Nakon što se uspješno detoniralo, preko drona HV-a gledala se snimka i u tom se trenu izdaje nalog da dizalica krene polagano dizati. Nakon što je odignuto nekoliko centimetara, vidjelo se da su svi rubovi odignuti i tada kreće zakretanje i spuštanje sjevernog zvonika od 22 tone. Spušten je u jednom komadu i na kraju je na ostatku tornja na katedrali ostalo čišćenje i pokrivanje otvora. Iz sigurnosnih su razloga za vrijeme kontrolirane eksplozije ulice oko katedrale bile zatvorene kako za promet, tako i za građane. Postavljene su barikade i policajci koji automobile usmjeravaju kako bi obišli okolnim putem do lokacije.⁶⁰

Detaljna izvješća o oštećenjima katedrale

U ožujku je potres magnitude 5,4 pogodio grad Zagreb i okolicu uslijed kojeg je srušen kameni vrh južnog tornja s pročelja katedrale, te dio zvonika kojeg je na vrhu krasio pozlaćeni križ s gromobranskim šiljkom. Odlomljeni su kameni elementi uslijed pada oštetili dio treće galerije koja je završena nešto prije Božića, a jedan je dio tornja pao na krov katedrale kojeg je probio i oštetio na nekoliko mjesta, a najveći je dio kamenih dijelova pao u dvorište između Nadbiskupskog dvora i katedrale. Dijelovi metalnog križa pronađeni su razlomljeni po skeli, krovu katedrale i u dvorištu. Uz vrh južnog tornja srušena je i balustrada koja se nalazila iznad apside, te vrhovi baldahina kontrafora, a u padu tornja također je oštećen kontrafor broda sa strane južnog pročelja. Kod ulaza sakristije srušen je vrh timpana s motivom križne ruže, a i vrhovi baldahina iznad kontrafora. Kod južnog stubišta koje vodi do krova apside oštećen je vrh krova u obliku piramide, a dio je vrha na stubištu sa sjeverne strane kod oltara sv. Ladislava samo ostao nagnut, no nije se urušio ili pao. Pukotine su nađene kod kamenog rebra i svoda iz opeke. Uočene su pukotine na svodovima iznad apside, ali i raspuknuća zidova. Ovi su pomaci

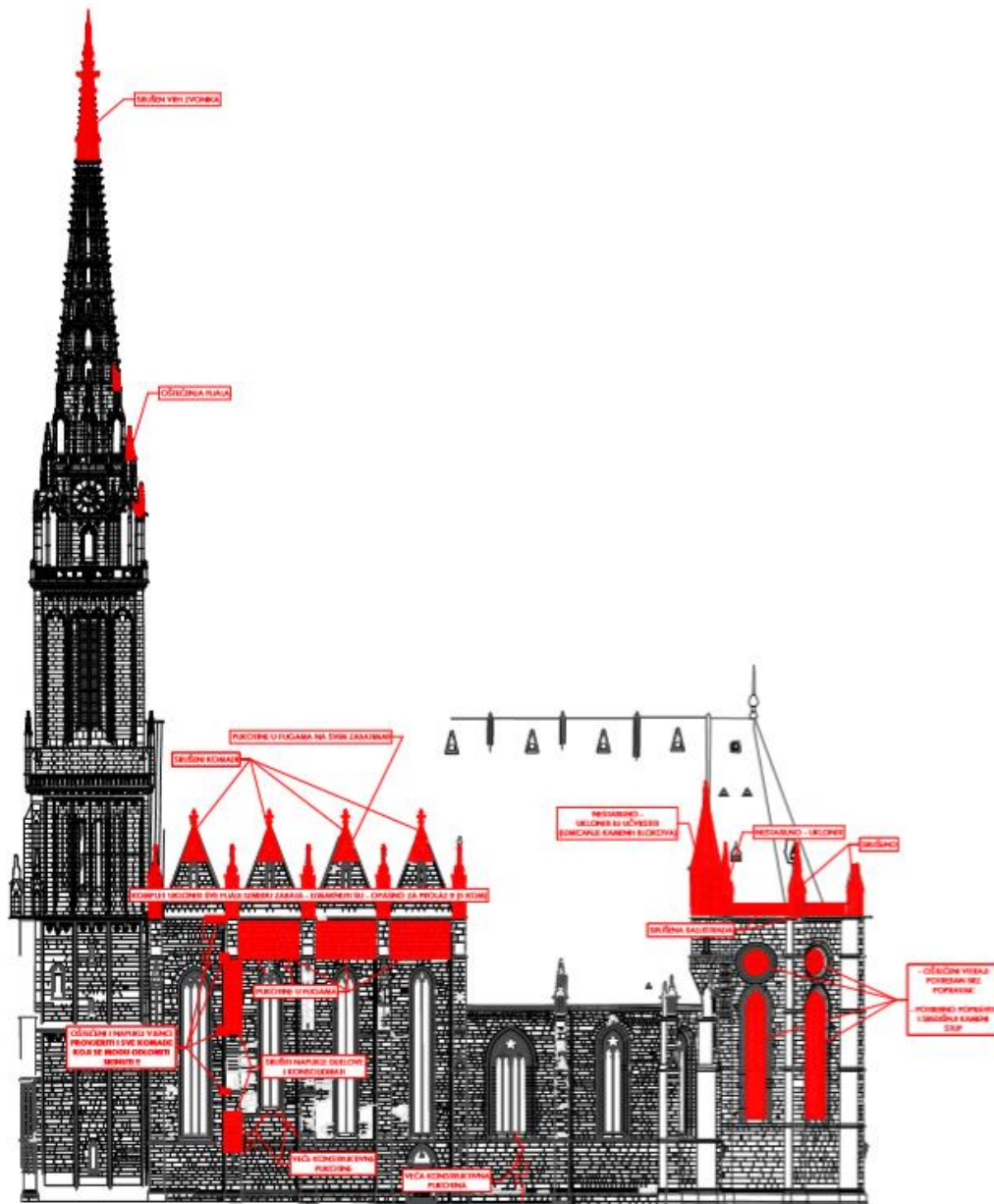
⁶⁰ 6:24 Priča o katedrali, HRT1, emisija, lipanj 2020.

zidova bili zaslužni za lomove rozeta kod prozora i na apsidi, a ni vitraji u svetištu iz prve polovice 19. st. nisu ostali čitavi. Pukao je i zid koji spaja zidove apside s brodovima. Na skeli južnog tornja vidjelo se da se s treće galerije odlomila zapadna fijala, a pronađena je i jugoistočna rigalica koja je također bila odlomljena. Na sjevernom je tornju uočeno oštećenje kamenog stubišta, a bile su vidljive i pukotine u svodovima tornja. Upravo je zbog svih opasnosti uklonjen sjeverni zid zbog prijetnje urušavanjem na samu katedralu.⁶¹

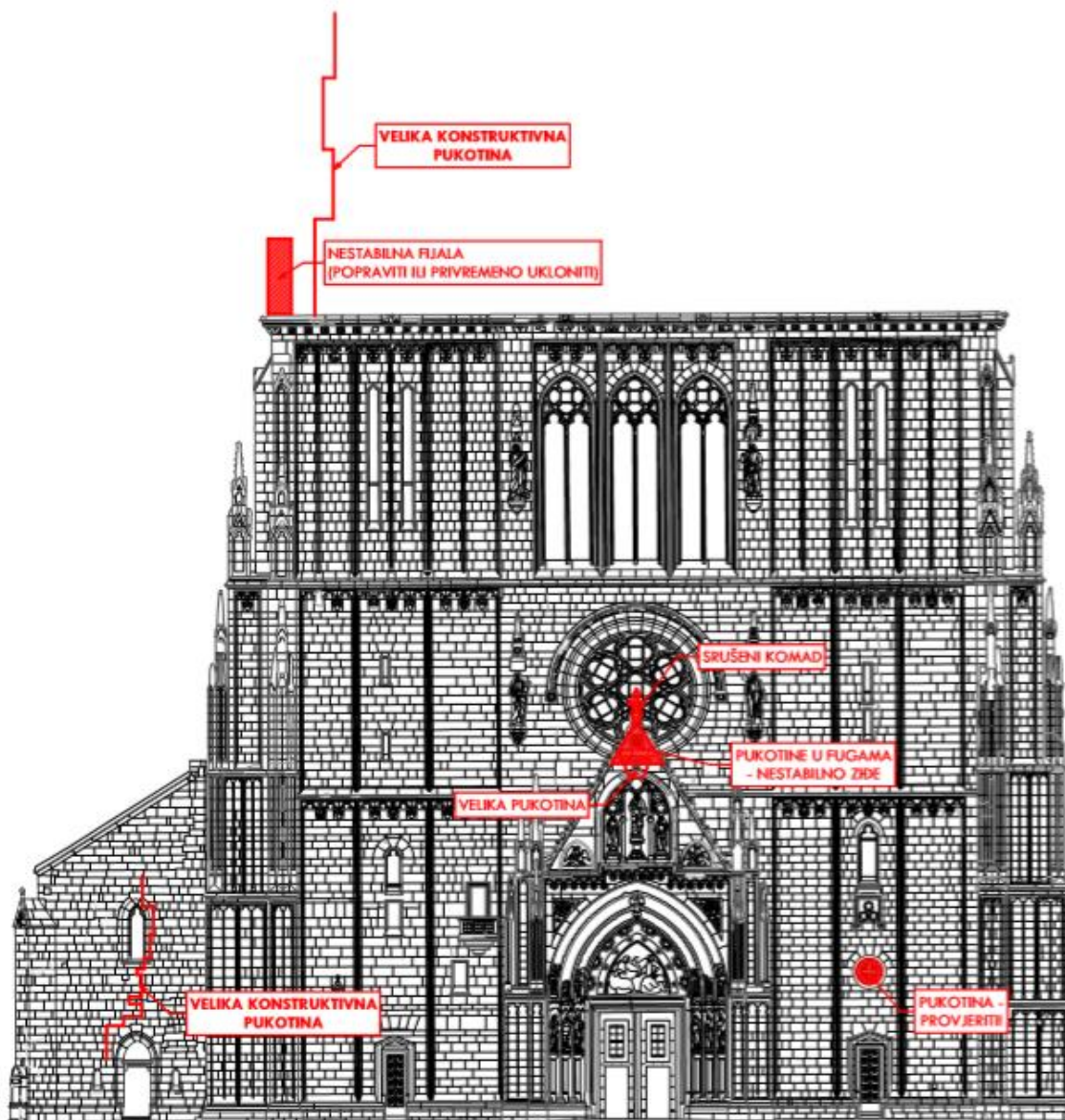

Slika 15: Prikaz oštećenja katedrale (nacrtno)

⁶¹ Zagrebačka nadbiskupija, Detaljno izvješće o oštećenjima Zagrebačke katedrale, url: <http://www.zg-nadbiskupija.hr/detaljno-izvjesce-o-ostecenjima-zagrebacke-katedrale>, pristupljeno 28. 7. 2020.

Slika 16: Prikaz oštećenja katedrale s južne strane

Slika 18: Prikaz oštećenja katedrale (nacrtno)

Slika 19: Oštećenja katedrale gledana iz zraka

Slika 20: Prikaz oštećenja svoda

Usporedba potresa iz 1880. i 2020.

Godine 1880. događa se jedan od jačih potresa na području grada Zagreba jačine osam stupnjeva po Mercallijevoj ljestvici. U tom su potresu stradale mnoge zagrebačke zgrade, ali i katedrala. Seizmolog Marijan Herak navodi da je tadašnja materijalna procijenjena s oko 50 milijuna kruna, a toliko je iznosila polovica tadašnjeg godišnjeg državnog proračuna. Vladar Franjo Josip donirao je tada 20.000 forinti što je bilo dovoljno za obnovu nekolicine kuća. Novčana pomoć dolazila je iz Europe s područja Austro-Ugarske, Istanbula, Londona, Pariza, Berna, Sofije, Aleksandrije, a pomoć je poslao i tadašnji papa Lav XIII. Iz tog je razloga ovaj potres poznatiji pod nazivom Veliki potres zbog koje je katedrala pretrpjela velike štete rušeći svodove, zдробljujući oltare, probijanjem poda i oštećenjem zvonika. Iako je potres za grad bio vrlo razarajući, potaknuo je njegovu obnovu u izgradnji novih palača, fontana i parkova. Bollé je tom prilikom obnavljao katedralu, a obnova je trajala sve do 1906. godine.

U ožujku 2020. godine Zagreb i okolicu pogađa potres jačine sedam stupnja po Mercallijevoj ljestvici. Može se usporediti da je ovaj potres ipak bio nešto slabiji u odnosu na onaj iz 19. st. Ovaj je potres također oštetio brojne zagrebačke stambene i poslovne objekte, ali i katedralu.⁶²

Ministar graditeljstva Predrag Štromar je za HRT iznio podatke kolika je procjena štete od potresa u Zagrebu i njegovoj okolini. Šteta se procjenjuje na oko 42 milijarde kuna, što je znatna razlika na onu iz 19. stoljeća. Katedrala je pretrpjela štetu na sjevernom tornju zbog njegova pomicanja, svodovima kod kora, tj. svetišta i uzdrmana je pa se sklanjaju iz interijera sve skulpture. S obzirom na jačinu potresa i oštećenja, sjeverni je toranj na koncu uspješno spušten uz suradnju nekolicine stručnih timova. Šteta se na statici još procjenjuje. Nakon procjene, krenut će se u analizu statičkih modela kako bi pronašli ključna mjesta koja se na neki način mogu statički osigurati i ojačati.⁶³

⁶² Seizmološka služba: Izvješća o potresima, url:

https://www.pmf.unizg.hr/geof/seizmoloska_sluzba/izvjescia_o_potresu?_v1=nnxbQUZKI9HzxgM-GbuUsbHeTg82_tR4g4BnUcyd3G_PhHxcbgfzF69FwzetsvcgRKVEi3tImPShS_XqGqHM8ORZdZTRK0Qr4glesP o1tmELipiOPSFYibY0pMffB48NYznavlG159cNHpUNIzmbBBsfFZCQY6YYDLRL7JIQEg681hBu72slg0bU1c0wUk1vuDNU99vjpKmGJ-948NPvN-qG4XaUodwYvibTgVRSFxrVjo&_lid=45225%20-%20news_45225,
prisupljeno 21. 6. 2020.

⁶³ Simbol metropole nakon potresa, url: <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/pogledajte-kako-simbol-metropole-izgleda-nakon-potresa-foto-20200401>, pristupljeno 28. 7. 2020.

Bollé je zvonike učvrstio postavljanjem pune željezne kugle koje teže četiri tone. One su užem napravljenom iz čelika pričvršćene za vrh zvonika. Tako je povećana vertikalna sila u gornjem dijelu zvonika, a to doprinosi stabilnosti zvonika protiv horizontalnih sila. „*Bolléova pak „regotizacija” katedrale, koja se sastojala od oblaganja novim kamenom te dodavanja izvana niza ukrasnih elemenata, nešto je povećala masu građevine, što ima utjecaj na povećanje potresnih sila, te od Bolléovih intervencija u dvadesetom stoljeću nisu izvođeni radovi koji bi zadirali u nosivi sustav katedrale.*“⁶⁴ Aničić tvrdi da stanje konstrukcije katedrale nije dobro jer na to utječu sva ranija oštećenja, pregradnje i slabljenja. Smatra da se stanje konstrukcije katedrale s obzirom na današnja saznanja o djelovanju potresa na građevinu ne može ocijeniti prolaznom ocjenom, te da bi se trebala provesti nova detaljna istraživanja o statici, što navodi još 2000. godine.⁶⁵

Otkrića nakon potresa 2020.

Tijekom procjene štete od potresa pronađena je nadgrobna ploča koja datira u renesansu, točnije u 1510. godinu, a nalazila se ispod drvenih klupa i poda u glavnoj apsidi. Riječ je o ploči biskupa Baratina koji je nastavio obnovu katedrale nakon provale Tatara u 13. st. i Timotejeve obnove u 14. i 15. st. Biskup Baratin zaslužan je za gradnju zvonika, ali i zbog iniciranja utvrđivanja katedrale kulama i zidinama koje su u njegovo vrijeme dovršene.⁶⁶

Luka Baratin ili Kothar bio je zagrebački biskup, a utjecao je na razvoj renesanse na prostoru Zagrebačke nadbiskupije. Imenovan je biskupom 1500. od strane hrvatsko-ugarskoga kralja Vladislava II. Boravio je u Zagrebu od 1500. do 1510. godine. Daje izraditi oltarnu palu iz razdoblja renesanse, tj. sliku Raspeća s oltara sv. Križa, daje podići oltar sv. Luke, sv. Doroteje i Svih Svetih, postavlja nove orgulje, ali i korske klupe. Umro je 1510. godine.⁶⁷

⁶⁴ ANIČIĆ, D. (2000.): *Zagrebačka katedrala u potresu 1880. i njezina današnja obnova*, u: *Građevinar*, Vol. 52 No. 11., str. 655.-661.

⁶⁵Zbog potresa bi se mogla znatno produjiti dvadesetogodišnja obnova katedrale, url: <http://hr.n1info.com/Vijesti/a494901/Zbog-potresa-bi-se-mogla-znatno-produjiti-20-godisnja-obnova-Katedrale.html>, pristupljeno 28. 7. 2020.

⁶⁶ Zagrebačka nadbiskupija: *Pronađeni ostaci nadgrobne ploče biskupa Baratina*, url: <http://www.zg-nadbiskupija.hr/dokumenti/aktualnosti/pronadjeni-ostaci-nadgrobne-ploce-biskupa-baratina>, pristupljeno 28. 7. 2020.

⁶⁷ LUKINOVIĆ, ANDRIJA (1995): *Luka Baratin*, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Ur. Mirošević, Franko; Školska knjiga. Zagreb. str. 223-227.

Njegova nadgrobna ploča sačuvana je fragmentarno. Materijal od kojeg je napravljena je crveni mramor, a prikazuje portret biskupa Baratina s biskupskom mitrom, dok se pored njega nalazi biskupski štap. Ploča je bila micana još 1703. godine iz svetohraništa katedrale uslijed stavljanja novog mramornog poda. Najveći sačuvani dio prikazuje dijelove biskupova torza obučenog u svečano ruho koje krasi ornamenti. Nabori odjeće lagano padaju, a ruke su sklopljene na prsima. Na manjem se fragmentu nalazi natpis na latinskom jeziku. Jedan je njezin dio nađen još u 20. st. i smješten je u muzej, a sada će oba biti spojena.⁶⁸

Slika 21: Fragment poprsja biskupa Baratina

⁶⁸ Isto, (bilj. 82), pristupljeno 28. 7. 2020.

Slika 22: Četiri pronađena fragmenta biskupa Baratina

Slika 23: Muzealizirani fragmenti biskupa Baratina nađeni nakon potresa 2020. i oni iz 20. st.

Budućnost zvonika

Nakon što je sjeverni toranj katedrale spušten zbog statičke opasnosti i pukotina na njemu, mjesta sjevernog i južnog tornja trebali su zamijeniti zlatni križevi s funkcijom obrane od gromova. S time se nisu složili dizajneri Nikola Žinić i Davor Bruketa, ali ni arhitekt Damjan Geber. Oni predlažu da južni toranj koji je također oštećen u potresu 2020. dobije još jednu funkciju. Osim sakralne, imao bi i funkciju vidikovca i spomenika za nevolje koje su potresle Zagreb u ožujku 2020.⁶⁹ Za sjeverni toranj predlažu da se njegov vrh vrati na originalno mjesto kako bi bio svjedok izgleda katedrale s početka 20. st. Ovakav prijedlog podupiru činjenicama koje su obilježile potres 1880. godine i obnovu katedrale pod vodstvom H. Bolléa, a ističe se novim izgledom katedrale. Ovom vrstom argumenta kako Bollé nije kopirao staro, već odražavao arhitektonsko-umjetnička stremljenja ondašnjeg vremena žele naglasiti svoj pogled na obnovu katedrale i zvonika. Zaključno tome južni toranj ne bi trebao biti kopija starog, već bi trebao iskomunicirati povijesni original i sadašnjost tvoreći novu atrakciju grada Zagreba i njegovih spomenika. Promjene suvremenim intervencijama argumentiraju na način da su i svjetske znamenitosti doživjele isto poput muzeja Louvre u Parizu, te kupola Reichstaga u Berlinu. Bruketa izjavljuje: *“Oduvijek su se crkve popravljale i nadograđivale u raznim stilovima, tvoreći jedinstvena arhitektonska rješenja, objekte koji su kroz svoje eklektične forme živi spomenici turbulentne hrvatske povijesti”*. Stoga traže raspisivanje međunarodnog arhitektonskog natječaja.⁷⁰

Dragan Damjanović navodi da tornjevi: *“...iako nisu nepopravljivi, zbog složenosti i skupoće zahvata, u sadašnjemu će krnjem obliku vjerojatno još dugo dominirati zagrebačkom vizurom i kao takvi bit će stalan izvor kolektivne traume i sjećanja na potres.”*⁷¹ Damjanović je, čuvši za prijedlog Žinića, Brukete i Gebera, mišljenja kako se ipak treba prikloniti stavu predsjednika Društva povjesničara umjetnosti Hrvatske Zvonku Makoviću koji govori da se i sjeverni i južni toranj katedrale trebaju obnoviti na način da im se da isti oblik kao i prije potresa jer katedrala nije dobro mjesto za ovakve pothvate i eksperimentiranja. To obrazlaže na način da uspoređuje

⁶⁹Bruketa i Žinić: http://bruketa-zinic.com/hr/2020/05/11/vrh-juznog-tornja-katedrale-pretvoriti-u-suvremeni-spomenik-dogadajima-iz-ozujka-2020/?fbclid=IwAR2LwjHWU6EPHuF6jVgJpKj5OBeaDWEM9AABEdv6o5L2vVUvY6v0qsqN_I (pristupljeno 26. 8. 2020.)

⁷⁰ Isto, bilj. 88

⁷¹ <https://www.matica.hr/vijenac/686/kako-obnoviti-tornjeve-zagrebacke-katedrale-30541/> (pristupljeno 26. 8. 2020.)

slične moderne i postmoderne intervencije druge polovine 20. st. na spomenicima koji su stradali u ratovima ili prirodnim katastrofama gdje se jasno može utvrditi to gubljenje snage poruke koju šalje arhitekt, a kontrast prema onome što ostane u povijesnoj kulturi ostaje jak. Takve intervencije su obično loše prihvaćene od strane građana upravo zbog oblikovnog načina moderne i postmoderne, te upotreba novog materijala pri zahvatima koji su drugačiji od onog oblikovnog jezika onih stilova koji su vladali do prve polovice 20. st., kao i tradicionalni materijali. Stoga se novine teško uklapaju s ostatkom struktura. Argument kojim se podupire Bolléova obnova na katedrali iz zadnje četvrtine 19. st. ne stoji jer će se takvim zahvatom samo modernizirati građevinu na isti način kao i njezin prethodnik. Upravo je Bolléova višedesetljetna intervencija gledana poput vandalizma, a odnos i obnova prema spomeniku su u 19. st. bili drugačiji nego u 21. st. Iz tog je razloga Damjanović stava da se spomenike u graditeljstvu treba obnavljati vraćajući im prvotni izgled prije nedaća, pa tako i katedrali prije potresa 2020. To podupire činjenicom iskustva iz Europe u proteklih stotinjak godina koja pokazuju da je ovo najbolji način poput slučaja rekonstrukcije zvonika crkve sv. Marka u Veneciji nakon urušavanja 1902. godine. Damjanović zaključuje kako je obnova katedrala s kraja 19. st. bila radikalna i da bi se ovakvog načina obnove trebalo kloniti.⁷²

⁷² Isto, bilj 88.

Zaključak

Iako su zagrebačku katedralu pogodile razne nepogode poput potresa 1880. godine, ništa ju nije uspjelo uništiti pa čak ni zub vremena. O njezinoj starosti svjedoče mnogi natpisi, listine, grbovi i ostaci starijih umjetničkih razdoblja kao i podaci da je u 13. stoljeću zbog povećanja broja stanovnika bilo potrebe za većom crkvom pa je takva i sagrađena. Ona je pokazatelj ne samo povijesne i umjetničke, već i kulturne vrijednosti. O obnovi se katedrale mnogo pisalo, raspravljalo, neslagalo i sukobilo, ali ipak ono što je na koncu izvedeno pokazuje rad školovanih arhitekata kao što je bio H. Bollé koji je i izveo njezinu restauraciju. Sve ono što se danas može vidjeti upravo je njegov doprinos Zagrebačkoj nadbiskupiji- napravio joj je novo pročelje, zvonike i portal te uklonio renesansne utvrđene zidine kako bi njezino veličanstveno pročelje došlo do izražaja. Toj je obnovi prethodio je ključan trenutak, a to je bio potres 1880. godine zbog kojeg je pretrpjela mnoge nezgode. Ono što nažalost nije ostalo sačuvano je renesansna Bakačeva kula koja je imala obrambenu funkciju, a srušena je početkom 20. stoljeća. Kovačić je osnovao Klub hrvatskih arhitekata koji su natječajem za regulaciju Kaptola i okolice bili ključni za ishod Bakačeve kule i Tržnice Dolac na kojem se puno toga promijenilo, a srušeno je gotovo sve osim nekih dijelova poput dijela cistercitskog samostanskog kompleksa i crkve sv. Marije. Na projektu Dolca radio je Vjekoslav Bastl od 1926. do 1930. godine, a pri obnovi bili su korišteni moderni materijali poput armiranog betona. Ni projekt Dolac nije ostao pošteđen kritika, a Kaptol nakon svih ovih obnova postaje urbani dio grada Zagreba. Na katedrali se do potresa 2020. vršila obnova jednog od zvonika koja je započela devedesetih godina prošloga stoljeća i još se iščekivalo njegovo dovršavanje koje je neslavno završilo posljedicama potresa u ožujku. Sjeverni je zvonik morao biti uklonjen jer je postojala opasnost od njegovog urušavanja. Stručnjaci rade na statici unutar katedrale budući da je vidljivo puknuće svoda, a otkrivena su i četiri fragmenta renesansne nadgrobne ploče biskupa Baratina koji će se priključiti u muzeju onima koji su pronađeni u 20. st. Koliko će trajati saniranje štete još se uvijek ne zna, ali se procjenjuje na višegodišnju suradnju stručnjaka iz različitih područja koja je neizostavna u ovom trenutku.

Popis literature:

1. ANIČIĆ, DRAŽEN (2000.): *Zagrebačka katedrala u potresu 1880. i njezina današnja obnova*, u: *Građevinar*, Vol. 52 No. 11., str. 655.-661.
2. Bajkovita Hrvatska: *Zagrebačka katedrala*,
https://www.youtube.com/watch?v=PAoc7Bf_3Wg
3. BUTKOVIĆ, KATARINA (2010.): *Tko nas to gleda s pročelja Katedrale?*,
<http://www.zagrebonline.hr/tko-nas-to-gleda-s-procelja-zagrebacke-katedrale/>
4. ČORAK, ŽELJKA; DEANOVIĆ, ANA: *Zagrebačka katedrala od 11. do sredine 19. stoljeća*, Globus, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1988.
5. DAMJANOVIĆ, DRAGAN: *Arhitektonski atlas*, Zagreb, AGM Zagreb, 2014.
6. DAMJANOVIĆ, DRAGAN (2015.): *Herman Bollé graditelj hrvatske metropole*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2015.
7. DOMIJAN, ŽARKO (2005.): *Hrvatska likovna enciklopedija*, u: svezak 1, Zagreb, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža"
8. DOMIJAN, ŽARKO (2005.): *Hrvatska likovna enciklopedija*, u: svezak 8, Zagreb, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža"
9. HORVAT, ZORISLAV; PODHOTSKY, IVO: *Naša katedrala*, u: *Časopis Odbora zagrebačke nadbiskupije za obnovu katedrale*, Offset Markulin, Lukavec, 2004.
10. JURIĆ, ZDRAVKO; STRUGAR, MARTINA; ĆORIĆ, FRANKO: *Rasprave o Bakačevoj kuli u Zagrebu 1901. godine*, u: *godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda*, Zagreb, Hrvatski restauratorski zavod, 2011., str. 79.-93.
11. JURIĆ, ZLATKO; STRUGAR, MARTINA (2011.): *Karlo Vajda i Vjekoslav Bastl: Izgradnja tržnice na Dolcu u Zagrebu, 1928.-1936.*, u: *Časopis Prostor*, 19/2011., 1/41
12. LUKINOVIĆ, ANDRIJA: *Luka Baratin*, U: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Ur. Mirošević, Franko; Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 223-227.
13. PREMIERL, TOMISLAV: *Hrvatska arhitektura u 20. stoljeću*, u: *Zbornik*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2009., str. 165.
14. PREMIERL, TOMISLAV: *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata; nova tradicija*, EHP Media d.o.o, Zagreb, 2015.

15. RAŽNATOVIĆ, GORANA: *Zagrebačka katedrala- povijesni pregled restauratorskih djelatnosti u kontekstu muzejske struke*, u: Završni rad, Zagreb, 2016., Filozofski fakultet u Zagrebu
16. TRINAJSTIĆ, ZDENKO: Kovačićev tradicionalni modernizam, u: diplomski rad, Rijeka, 1991., Filozofski fakultet u Rijeci
17. ZagrebTV (2013.): Povijest i tržnica Dolca, url:
<https://www.youtube.com/watch?v=Nkb1-qca1us>
18. 6:24 Priča o katedrali, HRT1, emisija, lipanj 2020.
19. Zagrebačka nadbiskupija, Detaljno izvješće o oštećenjima Zagrebačke katedrale, url:
<http://www.zg-nadbiskupija.hr/detaljno-izvjesce-o-ostecenjima-zagrebacke-katedrale>, pristupljeno 28. 7. 2020.
20. Seizmološka služba: Izvješća o potresima, url:
https://www.pmf.unizg.hr/geof/seizmoloska_sluzba/izvjesca_o_potresu?_v1=nnxbQUZKl9HxgM-GbuUsbHeTg82_tR4g4BnUcyd3G_PhHxcbgFzF69FwzetlsvcgRKVEi3tImPShS_XqGqHM8ORZdZTRK0Qr4glesPo1tmELipiOPSFYibY0pMffB48NYznavlG159cNHpUNItzmBBsfFZCQY6YYDLRL7JIQeg68lhBu72slg0bU1c0wUk1vuDNU99vjpKmGJ-948NPvN-qG4XaUodwYvibTgVRSFxrVjo&_lid=45225%20-%20news_45225, pristupljeno 21. 6. 2020.
21. Simbol metropole nakon potresa, url: <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/pogledajte-kako-simbol-metropole-izgleda-nakon-potresa-foto-20200401>, pristupljeno 28. 7. 2020.
22. Zbog potresa bi se mogla znatno produljiti dvadesetogodišnja obnova katedrale, url:
<http://hr.n1info.com/Vijesti/a494901/Zbog-potresa-bi-se-mogla-znatno-produljiti-20-godisnja-obnova-Katedrale.html>, pristupljeno 28. 7. 2020.
23. Zagrebačka nadbiskupija: Pronađeni ostaci nadgrobne ploče biskupa Baratina, url.
<http://www.zg-nadbiskupija.hr/dokumenti/aktualnosti/pronadjeni-ostaci-nadgrobne-ploce-biskupa-baratina>, pristupljeno 28. 7. 2020.

Popis ilustracija

1. **Slika 1:** Katedrala i kapela sv. Stjepana, (foto: ČORAK, ŽELJKA; DEANOVIĆ, ANA (1988.): *Zagrebačka katedrala od 11. do sredine 19. stoljeća*, Zagreb, Globus, Kršćanska sadašnjost, str. 23.
2. **Slika 2:** Katedrala, Nadbiskupski dvor i fortifikacija prije Bolléove obnove, (foto: TENŠEK, IVAN, u: ČORAK, ŽELJKA; DEANOVIĆ, ANA (1988.): *Zagrebačka katedrala od 11. do sredine 19. stoljeća*, Zagreb, Globus, Kršćanska sadašnjost, str. 26., 27.
3. **Slika 3:** Katedrala prije potresa 1880. godine, (Sakralni objekti, Državni arhiv u Zagrebu URL: http://daz.hr/web/images/stories/Stari_Zagreb/Sakralni_objekti/02.jpg), pristupljeno 02.02.2018.
4. **Slika 4:** Katedrala prije potresa- pročelje s Vinkovićevim portalom, akvarel, (foto: NORDIO, E., 1877., URL: <https://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/3425-avlova-glava-u-zagrebakoj-katedrali-35.html>), pristupljeno 29.08.2018.
5. **Slika 5:** Katedrala i fortifikacija-zidine i kule 1870., (foto: URL: <https://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/3425-avlova-glava-u-zagrebakoj-katedrali-35.html>), pristupljeno 29.08.2018.
6. **Slika 6:** Zagrebačka katedrala- pročelje i sjeverni brod s kontraforima, URL: <https://sites.google.com/site/rodenuzagrebu369/znamenitosti-gradazagreba/zagrebicka-katedrala>, pristupljeno 27.08.2018.
7. **Slika 7:** Bolléov portal (foto: URL: <https://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/3425-avlova-glava-u-zagrebakoj-katedrali-35.html>), pristupljeno 29.08.2018.
8. **Slika 8:** Bakačeva kula, (foto: MOSINGER, 1906., u: MIRNIK, IVAN Bakačeva kula, str. 27.
9. **Slika 9:** Rušenje renesansne Bakačeve kule i zapadnog zida 1906. godine, (foto: ŠKRINJAR, LJUBOMIR (2008.): *Đavolova glava u zagrebačkoj katedrali*, URL: <https://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/3375-reportaa-avlova-glava-u-zagrebakoj-katedrali-210.html>, pristupljeno 21.06.2018.)
10. **Slika 10:** Dolac, 1930., unutarnji dio, (foto: Telegram, Život, 1. rujan 1930.), URL: <https://www.telegram.hr/price/prije-87-godina-otvoren-je-dolac-donosimo-povijest-legendarnog-zagrebackog-placa-kroz-carobnu-fotogaleriju/>, pristupljeno 27.08.2018.
11. **Slika 11:** Dolac, 1930. u odnosu na položaj katedrale, (foto: Telegram, Život, 1. rujan 1930.)

URL: <https://www.telegram.hr/price/prije-87-godina-otvoren-je-dolac-donosimo-povijest-legendarnog-zagrebackog-placa-kroz-carobnu-fotogaleriju/>, pristupljeno 27.08.2018.

12. **Slika 12:** Tlocrt današnje zagrebačke katedrale, pristupljeno 26.8.2019.
URL: https://www.google.hr/search?q=tlocrt+zagreba%C4%8Dke+katedrale&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiEroONgYvdAhWHmLQKHVZIBQMQ_AUICigB&biw=1280&bih=584#imgrc=mmLAH_TGBHarzM:
13. **Slika 13:** Zagrebačka katedrala, 2014. (foto: URL: <https://mojiinteresi.wordpress.com/2014/11/02/zagrebska-katedrala/>, pristupljeno 27.08.2018.)
14. **Slika 14:** Pogled na srednju i južnu apsidu zagrebačke katedrale, (foto: ŠKRINJAR, LJUBOMIR (2008.): Đavolova glava u zagrebačkoj katedrali, URL: <https://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/3375-reportaa-avlova-glava-u-zagrebakoj-katedrali-210.html>, pristupljeno 21.06.2018.)
15. **Slika 15:** Prikaz oštećenja katedrale (nacrt), (foto, URL: <http://www.zg-nadbiskupija.hr/detaljno-izvjesce-o-ostecenjima-zagrebacke-katedrale>, pristupljeno 28. 7. 2020.)
16. **Slika 16:** Prikaz oštećenja katedrale s južne strane, (foto, URL: <http://www.zg-nadbiskupija.hr/detaljno-izvjesce-o-ostecenjima-zagrebacke-katedrale>, pristupljeno 28. 7. 2020.)
17. **Slika 17:** Prikaz oštećenja katedrale sa sjeverne strane, (foto, URL: <http://www.zg-nadbiskupija.hr/detaljno-izvjesce-o-ostecenjima-zagrebacke-katedrale>, pristupljeno 28. 7. 2020.)
18. **Slika 18:** Prikaz oštećenja katedrale (nacrt), (foto, URL: <http://www.zg-nadbiskupija.hr/detaljno-izvjesce-o-ostecenjima-zagrebacke-katedrale>, pristupljeno 28. 7. 2020.)
19. **Slika 19:** Oštećenja katedrale gledana iz zraka, (foto, URL: <http://www.zg-nadbiskupija.hr/detaljno-izvjesce-o-ostecenjima-zagrebacke-katedrale>, pristupljeno 28. 7. 2020.)
20. **Slika 20:** Prikaz oštećenja svoda, (foto, URL: <http://www.zg-nadbiskupija.hr/detaljno-izvjesce-o-ostecenjima-zagrebacke-katedrale>, pristupljeno 28. 7. 2020.)
21. **Slika 21:** Fragment poprsja biskupa Baratina, (foto: URL: <http://www.zg-nadbiskupija.hr/dokumenti/aktualnosti/pronadjeni-ostacinadgrobne-ploce-biskupa-baratina>, pristupljeno 28. 7. 2020.)
22. **Slika 22:** Četiri pronađena fragmenta biskupa Baratina, (foto: URL: <http://www.zg-nadbiskupija.hr/dokumenti/aktualnosti/pronadjeni-ostacinadgrobne-ploce-biskupa-baratina>, pristupljeno 28. 7. 2020.)

23. **Slika 23:** Muzealizirani fragmenti biskupa Baratina nađeni nakon potresa 2020. i oni iz 20. st., (foto: URL: <http://www.zg-nadbiskupija.hr/dokumenti/aktualnosti/pronadjeni-ostacinadgrobne-ploce-biskupa-baratina>, pristupljeno 28. 7. 2020.)